

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inleiding	3
Vergankelijkheid	10
Claudius in de <i>Consolatio</i>	16
<i>Adulatio & Pietas</i>	23
Conclusie	35
Bibliografie	40

Voorwoord

“Quos ego diligo scient.”

Vanaf het moment dat ik voor het eerst in aanraking kwam met de werken van Seneca ben ik geboeid door zijn denken en taal. In de zoektocht naar een onderwerp voor mijn bachelorscriptie bleef bij mij de wens iets met Seneca te doen in het achterhoofd knagen. Mevrouw Breij wees me op zijn *Dialogi* – “die natuurlijk helemaal geen dialogen zijn!” – zoals zij erbij vermeldde. Ik ben deze dialogen gaan lezen en de laatste dialoog die ik las was de *Consolatio ad Polybium*. Het zou een vleischrift zijn, gericht aan keizer Claudius (middels een troostbrief naar een vrijgelatene, Polybius) om terug te mogen keren naar Rome.

“Maar hij geeft Claudius de hele tijd steken onder water!” dacht ik tijdens het lezen. Met dit idee ben ik aan de slag gegaan en dat heeft geleid tot de scriptie die u nu in handen heeft. Veel dank gaat uit naar mevrouw Breij, niet alleen wegens de begeleiding van deze scriptie, die erg prettig en inspirerend was, maar ook, en vooral, wegens de begeleiding van de afgelopen jaren.

Ik hoop u mee te kunnen nemen in mijn opvatting over hoe de *Consolatio* gelezen kan worden. En wie weet, misschien staat er in mijn scriptie ook meer dan op het eerste gezicht lijkt...

Inleiding

“*Egone equestri et provinciali loco ortus proceribus civitatis adnumeror¹?*”

Deze woorden plaatst de Romeinse historicus Tacitus (56 n. Chr. -117 n. Chr.) in de mond van Lucius Annaeus Seneca. Als zoon van Seneca Maior (54 v. Chr. -59 n. Chr.) geboren te Cordoba in de Romeinse provincie Spanje, hoogstwaarschijnlijk in 4 v. Chr.², steeg Seneca tot grote hoogte als schrijver van invloedrijke filosofische verhandelingen, tragedies³, brieven en dialogen. Eind 41 n. Chr. werd Seneca verbannen naar Corsica door keizer Claudius (11 v. Chr. -54 n. Chr.) op aandringen van diens vrouw Messalina. De aanklacht luidde overspel met Livilla, de zuster van de voormalige keizer, Claudius Gaius (12 n. Chr. -41 n. Chr.). In 48 n. Chr. kwam er een einde aan zijn ballingschap. Daarna was Seneca de opvoeder van de jonge keizer Nero (37 n. Chr. -68 n. Chr.), die hem in 65 n. Chr. tot zelfmoord dwong. In de tijd dat hij verbannen was, schreef Seneca o.a. de brief *Consolatio ad Polybium*,⁴ vanaf hier de *Consolatio*. Er is een duidelijke *terminus post quem* voor het werk, namelijk de verbanning van Seneca eind 41 n. Chr. en *terminus ante quem*, namelijk de militaire onderwerping door Claudius van Brittannië eind 44 n. Chr.⁵

Deze brief is gericht aan Polybius, een vrijgelatene die werkte onder keizer Claudius en dientengevolge in diens directe invloedssfeer opereerde. Polybius wordt vermeld veel contact met Claudius gehad te hebben: *Ac super hos Polybium ab studiis, qui saepe inter duos consules ambulabat*.⁶ Polybius' functie, *a libellis*,⁷ hield in dat hij petitieën en brieven gericht aan de keizer las en de boodschap daarin overbracht aan de keizer. Deze formuleerde hierop of zelf een

¹ “Word ik, geboren uit de ridder- en provinciale stand, gerekend tot de voornaamsten van de burgerij?” Tac. *Ann.* 14.53.

² Uit Seneca's verwijzingen naar zijn jeugd leiden de meeste geleerden 4 v. Chr. af, maar 8 v. Chr. en 1 v. Chr. worden ook als plausible opties gezien.

³ Hoewel deze in de Oudheid al aan Seneca Maior werden toegeschreven, zullen (toch zeker enkele) Romeinen ten tijde van Seneca's schrijven geweten hebben dat deze van zijn hand waren.

⁴ De toeschrijving van het werk aan Seneca wordt bewezen door Isleib (1906), Stephanie (1910), Galdi (1928), in Jochen Sauer, ‘*Consolatio ad Polybium*’, in *Brill's Companion to Seneca, Philosopher and Dramatist*, Eds., Damschen, G. & Heil, A., (Boston, 2014), p. 168.

⁵ In paragraaf 13 van de *Consolatio* uit Seneca de hoop op een succesvolle campagne in Brittannië voor Claudius. Sauer, (2014), p. 167.

⁶ “En boven deze Polybius, zijn *ab studiis*, die dikwijls tussen de twee consuls inliep.” Suetonius, *De Vita Caesarum, Divus Claudius*, 28. Polybius wordt beschreven meer door Claudius gewaardeerd te zijn geweest dan de andere, door Suetonius genoemde, vrijgelatenen. In deze tijd had Polybius nog de functie *ab studiis*. Van deze secretariële titel is zowel de grammaticale achtergrond als letterlijke betekenis onduidelijk. Tevens is deze titel ons alleen bekend in relatie tot het keizerlijk huishouden. Zie hierover F. Millar, *The Emperor in the Roman World*, (New York, 1977), p. 270, n. 69.

⁷ Zie Sen. *Ad Pol.* 6.5. Over deze titel, zie noot 6.

antwoord of liet dit over aan de *a libellis*.⁸ Het kwam vaak voor dat mensen met een hoge sociale status brieven schreven aan de keizer. We kunnen er dan ook vanuit gaan dat deze brief zowel door Polybius als door Claudius is gelezen. Daarnaast zal de brief ook anderen werkzaam in dit secretariële departement van het keizerlijk hof onder ogen zijn gekomen.⁹ En aangezien het een literaire brief is, en Seneca al werken in omloop had, zal Seneca überhaupt gerekend hebben op publicatie en daardoor op een groter publiek dan enkel zijn adressaat.

Het overlijden van Polybius' jongere broer was de aanleiding voor Seneca om een brief te wijden aan het controleren van de emoties die het rouwproces oproept. Volgens veel wetenschappers¹⁰ is het overduidelijk dat deze troostbrief was bedoeld om in de gratie van keizer Claudius te komen, zodat zijn ballingschap opgeheven zou worden. Een groot deel van zijn troostbrief bestaat tot dit doel uit een panegyriek op keizer Claudius. Volgens Abel is een andere uitleg dan deze onacceptabel, vanwege Seneca's hoop terug te mogen keren naar Rome. Kurth heeft het meest recente commentaar geschreven op de *Consolatio*¹¹ en hierin is dezelfde visie zichtbaar. Hij is net als Abel van mening dat Seneca zijn retorische vaardigheden in deze troostbrief aanwendt om *clementia*¹² van Claudius te verkrijgen. Tot dit doel wijst hij op panegyrische elementen in het geveel van Seneca. Hij wijst op parallellen met de andere *Consolationes*¹³ die Seneca heeft geschreven en met Seneca's filosofische opvattingen. Dat Seneca zijn retorische vaardigheden aanwendt om deze brief meer te laten zeggen dan op het eerste gezicht lijkt, is een opvatting waar ik mij volledig achter schaar, evenals de noodzaak om Seneca's filosofie in acht te nemen wanneer we de troostbrief bekijken. Echter denk ik dat er een ironische, kritische laag aanwezig is, maar de notie van een ironische ondertoon wordt door de genoemde wetenschappers niet erkend. Ik zal mijn visie in het verdere verloop van de inleiding toelichten. Ook in de meest recente studie naar de *Consolatio* verwerpt de auteur het idee dat er een ironische ondertoon in het werk van Seneca te vinden is.¹⁴ Ook zij is van mening dat de brief geschreven is vanwege de hoop op terugkeer; zij hoopt de *Consolatio* op een lijn

⁸ A.J.B Sirks, *Making a Request to the Emperor: Rescripts in the Roman Empire*, in *Administration, Prosopography and Appointment Policies in the Roman Empire*, Ed., de Blois, L., (Amsterdam, 2001), pp. 122-123.

⁹ W. Williams, 'The Libellus Procedure and the Severan Papyri', *The Journal of Roman Studies*, Vol. 64, (1974), p. 86.

¹⁰ Vgl. Abel, *Seneca: Leben und Leistung*, (New York, 1985), p. 719, en J. Ker, *The Deaths of Seneca* (Oxford, 2009), p. 100, e.a.

¹¹ T. Kurth, *Senecas Trostschrift an Polybius, ein Kommentar*, (Stuttgart, 1994).

¹² Genade, i.e. om uit ballingschap te mogen terugkeren.

¹³ Dit zijn de *Consolatio ad Helviam* en de *Consolatio ad Marciam*. In mijn verdere onderzoek laat ik deze buiten beschouwing. Kurth verbindt informatie aan deze parallellen over het genre van de troostliteratuur.

¹⁴ L. Gloyn, 'Show Me the Way to Go Home: A Reconsideration of Seneca's De Consolatione ad Polybium', *American Journal of Philology*, Vol. 135, No. 3 (2014).

met de andere *Consolationes* uit Seneca's tijd in ballingschap te kunnen plaatsen door deze binnen één uniform (stoïsch) raamwerk te passen. Tot dit doel spreekt Seneca lof uit, daaraan komt geen kritiek of ironie te pas.

Griffin stelt dat de receptie van de *Consolatio* in Seneca's eigen tijd hoogstwaarschijnlijk een van schaamteloze vleierij aan het adres van Claudius was. Zij beargumenteert dat Tacitus, zelf niet bepaald onbekend met ironie als stilistisch werktuig, eveneens het idee dat Seneca een ironische ondertoon heeft gelegd in zijn brief verwerpt. Zij baseert dit op de opmerking van deze auteur over de '*laudatio funebris*¹⁵' voor Claudius, geschreven door Seneca en publiekelijk voorgelezen door Nero. Daarin komt naar voren dat wanneer Nero "*providentiam sapientiamque flexit, nemo risui temperare*¹⁶". Tacitus meent echter dat dit niet de intentie van Seneca's vleierende woorden was, want hij laat hier "*quamquam oratio a Seneca composita multum cultus praeferret*¹⁷" op volgen. Griffin meent, wederom sprekend over de *Consolatio*, dat het te gevaarlijk zou zijn voor de Romeinse auteur in die tijd om te proberen een ironische ondertoon te leggen in een werk, omdat de keizers daar overmatig bedacht op waren. Dientengevolge meent zij dat Seneca geen ironie heeft verwerkt in zijn brief.¹⁸ Om de situatie van de *laudatio funebris* en de conclusie die zij daaraan verbindt op deze wijze als overdraagbaar op de *Consolatio* te beschouwen, is m.i. niet gefundeerd genoeg. Daarnaast denk ik dat de eerste zin van Tacitus ons de belangrijkste informatie geeft: wanneer er op vleierende wijze over de grootsheid van Claudius gesproken wordt, kunnen de mensen hun lach niet inhouden. Dit zegt iets over hoe zij Claudius zien; ze herkennen de kwaliteiten voorzienigheid en wijsheid niet in deze keizer, juist het tegenovergestelde. Daarom moeten zij lachen. Het toeschrijven van grote kwaliteiten aan Claudius zien we ook terug in de *Consolatio*. Ik ben uiteraard van mening dat er vleierend gesproken wordt, maar dat we hier een kritische ondertoon in kunnen ontwaren.

Er zijn geleerden die vóór een satirische lezing zijn, die menen dat de vleierij zo overdreven is, dat die een absurdistisch karakter aanneemt. A. Momigliano beweert dat Seneca Claudius satirisch portretteert, maar dat niet goed valt te bepalen of dit met opzet is gedaan.¹⁹ Hij merkt op dat Seneca, met zijn neiging tot moraliseren, als thema het verschil van uiterlijke

¹⁵ Begrafnisrede.

¹⁶ "Zich boog over de voorzienigheid en wijsheid [van Claudius], niemand het lachen kon beteugelen." Tacitus, *Annales*, 13.3.

¹⁷ "Hoewel de redevoering samengesteld door Seneca zeer veel verering toonde." Tacitus, *Annales*, 13.3

¹⁸ Griffin, (1976), pp. 415-416.

¹⁹ A. Momigliano, *Claudius, the Emperor and his Achievement* (translated by W.D. Hogarth), (Cambridge, 1961), p. 120.

grandeur afzet tegen de laagheid die hij eigenlijk toedicht aan de keizer en diens huishouden.²⁰ Hij is van mening dat de tijdgenoten van Seneca dit zeker opgemerkt moeten hebben, omdat zij latere keizers altijd met de eerste keizer, Augustus (27 v. Chr.- 14 n. Chr.), vergeleken.²¹ W.H. Alexander²² betoogt dat Seneca zich enkel richt tot zijn nabije vrienden in het ridiculiseren van Claudius, maar vertelt verder niets concreets over de receptie van de *Consolatio*.²³ Mijn doel in deze scriptie is om aan te tonen, in het verlengde van de richting die bovengenoemde heren kiezen, dat Seneca op een serieuze, maar verholen wijze keizer Claudius bekritiseert.

Seneca was een stoïcijn²⁴ en heeft als filosofische visie dat iemand door zelfevaluatie een goed en wijs mens kan worden. Deze zelfevaluatie is alleen mogelijk wanneer iemand zichzelf een spiegel voorhoudt, ofwel uit zichzelf ofwel met de hulp van een ander.²⁵ In zijn filosofische werk *De Ira* (ca. 41 n. Chr.) vertelt hij over een vorm van lachen die de stoïcijnen zien als therapie, i.e. hetgeen het stoïsche doel tot ethische volmaaktheid realiseert. Dit lachen komt op wanneer je de discrepantie tussen de pretentie van een welvarend leven en de werkelijkheid ziet. Wanneer je deze discrepantie namelijk begrijpt, zie je dat de wereld van het materiële en het vergankelijke zonder waarde is. Het beschrijven van iemand die dit niet ziet, creëert het lachen. Deze discrepantie tussen pretentie en realiteit wordt bekritiseerd door de stoïcijnen.²⁶ Zo worden in de *Consolatio* door Seneca de weelde en (wereldse) macht van Claudius sterk benadrukt, terwijl de brief daarnaast veelal over de dood gaat. Hier zien we die discrepantie tussen het vergankelijke aardse en de onontkoombare realiteit van de levensloop. Deze discrepantie roept op wat Nussbaum 'stoic laughter' noemt. Hieraan verbindt zij de term *hilarus*. Over *hilaritas* zegt Seneca zelf het volgende:

“Ceterae hilaritates non implent pectus, frontem remittunt, leves sunt, nisi forte tu iudicases gaudere, qui ridet. Animus esse debet alacer et fidens et super omnia erectus. Mihi crede, verum gaudium res severa est. An tu existimas quemquam soluto vultu et, ut isti delicati locuntur, hilariculo mortem contemnere, paupertati domum aperire, voluptates tenere sub freno, meditari dolorum patientiam? Haec qui apud se versat, in

²⁰ Momigliano, (1961) p. 75.

²¹ Momigliano, (1961) p. 74.

²² Vgl. W.H. Alexander, *The Tacitean “non liquet” on Seneca* (California, 1952).

²³ Griffin, (1976), pp. 415-416 en Suaer, (2009), pp. 167-169.

²⁴ Aanhanger filosofische stroming de Stoa.

²⁵ S. Bartsch & D. Wray, *Seneca and the self, Introduction*, in *Seneca and the self*, Eds., Bartsch, S. & Wray, D., (Cambridge, 2009), pp. 4-7.

²⁶ M.C. Nussbaum, *Stoic Laughter: Seneca's ‘Apocolocyntosis’*, in *Seneca and the self*, Eds., Bartsch, S. & Wray, D., (Cambridge, 2009), pp. 85-89.

magno gaudio est, sed parum blando. In huius gaudii possessione esse te volo; numquam deficiet, cum semel unde petatur inveneris."²⁷

De overige vrolijkheden vullen de borst niet, ze ontspannen het voorhoofd, ze zijn gering, tenzij jij wellicht oordeelt dat hij die lacht vreugde heeft. De ziel moet opgewekt en vol vertrouwen en boven alles verheven zijn.

Geloof me, echte vreugde is een ernstige zaak. Of geloof je dat iemand met een zorgeloze en, zoals deze lichtzinnige jongelingen zeggen, nogal vrolijke gezichtsuitdrukking de dood veracht, het huis openstelt voor armoede, lusten in toom houdt, het verdragen van pijnen overdenkt? Hij die deze dingen in zichzelf overweegt, leeft in grote, maar te weinig aantrekkelijke vreugde. Ik wil dat jij in het bezit van deze vreugde bent; nooit zal zij opraken, wanneer je eenmaal hebt gevonden waaruit zij kan worden geput.

In bovenstaand citaat maakt Seneca duidelijk dat vrolijkheid (*hilaritas*) iets anders is dan ware vreugde, die de beschreven slechte omstandigheden en nare zaken niet uitsluit. Echte vreugde is te vinden in het overdenken van deze omstandigheden en zaken, al is dat geen opwekkende vreugde; het is vreugde door en voor het hebben van een goede filosofische levenshouding. Waar *hilaritas* verwijst naar externe vreugde, duidt *gaudium* op de vreugde van de ziel. De tegenstelling die hij tussen deze twee maakt, geeft ons informatie over *hilaritas*: *gaudium* is eeuwig en heeft betrekking op filosofische kwesties. Dit houdt vice versa in dat *hilaritas* vergankelijk en oppervlakkig is. *Hilaritas* heeft geen aandacht voor de serieuze zaken in het leven. Het is *hilaritas* die Seneca in deze brief zijn adressaat aanmaant te vermijden.

Naast zijn filosofische achtergrond is Seneca's retorische achtergrond ook van belang voor de bestudering van de *Consolatio*. Reeds vanaf zijn vroege jeugd kwam hij met retorica in aanraking. Ten eerste schreef zijn vader Seneca Maior het werk *Oratum sententiae, divisiones, colores*²⁸ en ten tweede ging hij al op zeer jonge leeftijd naar Rome om daar retorisch onderwijs te genieten.²⁹ Hij zal op de hoogte geweest zijn van alle (of ten minste vele) middelen die een schrijver (en spreker) tot zijn beschikken had om te doen met taal wat hij maar wilde. Verholen kritiek leveren zal voor hem dan ook niet een onbekende of

²⁷ Sen. *Epistula* 23.3-4

²⁸ "De formuleringen van redenaars, de indelingen en de kleuringen." H.J. Rose, *A Handbook of Latin Literature*, (London, 1991), p. 316.

²⁹ V. Hunink, *Seneca, Leren Sterven, Brieven aan Lucilius*, (Amsterdam, 2005), p. 137.

onmogelijke taak zijn geweest. Een adequate en veel voorkomende manier van verholen kritiek leveren wordt besproken door Quintilianus (35 n. Chr. – 100 n. Chr.):

“Iam enim ad id genus quod et frequentissimum est et expectari maxime credo veniendum est, in quo per quandam suspicionem quod non dicimus accipi volumus, non utique contrarium, ut in eironeiai, sed aliud latens et auditori quasi inveniendum. Quod, ut supra ostendi, iam fere solum schema a nostris vocatur...³⁰”

“Want het is nu tijd om naar deze categorie te kijken, welke zowel zeer gebruikelijk is als welke, geloof ik, het meest verwacht wordt, in welke we willen dat middels een of andere hint wordt begrepen, datgene dat wij niet uitspreken, niet geheel het tegenovergestelde, zoals in ironie, maar iets anders dat verborgen ligt en als het ware aan de toehoorder om te ontdekken. Deze, zoals ik hierboven heb getoond, wordt nu bijna als enige door ons *schema* genoemd...”

Door zijn opleiding zal Seneca bekend en bekwaam geweest zijn met een dergelijke aanpak en daarom zal ik kijken of dit *schema* wordt toegepast in Seneca's *Consolatio*.

De volgende opmerking geeft m.i. aan dat Seneca ‘verklapt’ dat hij verholen kritiek toepast, en dit ook middels een *schema*. Deze opmerking is te vinden in de *Consolatio* op een punt waar Seneca aan Polybius het advies geeft zich op het schrijven van literaire werken te richten om zijn verdriet te verwerken, met als (mogelijk) onderwerp de grootsheid van Claudius.

“Itaque debebis eum³¹ severiore materia primum exercere, deinde hilariore temperare.³²”

“Daarom moet je eerst de geest met een serieuzer thema in beweging brengen, vervolgens in de juiste verhouding mengen met een vrolijker thema.”

Ik zie deze zin graag als een knipoog naar de *Consolatio* als geheel, waarin Claudius een onderwerp is (het onderwerp dat Seneca Polybius ook aanraadt). Echter moeten *primum* en *deinde* niet als tijdseenheden worden opgevat, maar als niveaulagen. Ik meen dat deze *hilarus* verwijst naar de zaken waarin Seneca de keizer bekritiseert en waarin

³⁰ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 9.2.65

³¹ Sc. *animum*.

³² Sen. *Ad Pol.* 8.

we de discrepantie tussen de pretentie van een goed leven en een werkelijk goed leven binnen het Stoïsche gedachtegoed kunnen zien.

Met deze visie in gedachten wil ik de kritiek jegens Claudius op het niveau van Seneca's filosofische gedachtegang bekijken, en onderstrepen dat het werk niet zozeer een satire is, maar dat het ironische aspect van de satire in sommige gevallen wel toegepast wordt, waarin Seneca's serieuze kritiek kan worden ontwaard. Daarbij wil ik niet ontkennen dat Seneca ook hoopte met deze brief terug te kunnen komen uit zijn ballingschap. Ik wil wijzen op de diepere laag hieronder. Want, zoals Quintilianus zegt: "*Ut autem nemo contra id quod vult dicit, ita potest melius aliquid velle quam dicit.*"³³ Hoewel Seneca iets wil verbeteren aan zijn huidige situatie, lijkt hij ook kritiek te leveren op Claudius. En aangezien hij zijn kritiek verholen verpakt, houdt hij op deze manier de optie open dat Claudius reageert op zijn impliciete vraag tot terugkeer. Immers, zoals we later zullen zien, wordt Claudius niet als zeer intelligent gezien en is het niet vreemd om te menen dat Seneca verwachtte dat Claudius zelf deze kritiek niet altijd even duidelijk begreep of kon duiden.

In mijn aanpak om te bewijzen dat de *Consolatio* verholen kritiek op Claudius bevat zal ik ingaan op de toepassing van verholen kritiek jegens politiek machtige figuren. Aan de hand van deze toepassing zal ik een analyse presenteren van de *Consolatio*, en Seneca's stilistische en inhoudelijke keuzes onderzoeken –met eventuele verwijzingen naar andere relevante geschriften van hemzelf en andere auteurs– en hierover beargumenteren waar we de verholen kritiek van Seneca kunnen lezen.

³³ "Maar hoewel niemand tegenovergesteld aan dit wat hij wil spreekt, toch kan hij iets beters willen dan hij zegt." Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 9.2.89.

Vergankelijkheid

“In general, then, we may say that Stoic laughter arises out of the contrast between a Stoic perspective on the world and a fool's perspective.³⁴”

De discrepantie tussen de pretentie van het welvarend leven, en daar geluk aan koppelen, en de werkelijkheid, waar aardse goederen waardeloos blijken, is een thema waarmee Seneca zijn brief aan Polybius doorspekt. De kritiek op deze houding kan gericht aan Claudius gelezen worden. In de *Consolatio* wordt veel de nadruk gelegd op de vergankelijkheid van alle dingen die bereikt zijn in het aardse leven en op de dood zelf. Tegelijkertijd worden het leven en de verrichtingen van Claudius beschreven.

Seneca lijkt Claudius te roemen over alles wat hij heeft als heerser van het Romeinse Rijk (“*Caesare orbem terrarum possidente*³⁵”), de belangrijkste man op aarde (“*in hoc tibi omnia sunt*³⁶”). Zijn goddelijkheid zelf kan Polybius troost verschaffen over de dood van zijn broer (“*nam quam diu numen tuum intueberis, nullum illa (sc. tristitia) ad te inveniet accessum*³⁷”). Claudius is simpelweg het beste wat de wereld te bieden heeft (“*formandi condendique res gestas et materiam dabit et exemplum*³⁸”). We gaan kijken of we binnen het thema van vergankelijkheid in Seneca's filosofie verholen kritiek kunnen ontdekken achter de woorden die Seneca tot Polybius zegt te richten. Zijn de dingen die Claudius doet en die hij heeft volgens Seneca echt waardevol en prijzenswaardig of kunnen we een discrepantie tussen deze dingen en echt waardevolle³⁹ zaken ontdekken? Daarbij kunnen we bekijken of Claudius meer belang hecht aan de vergankelijke *hilaritas* of zich bezighoudt met *gaudium* volgens Seneca.

In de opening van het werk stelt Seneca de vraag “*quid enim immortale manus mortales fecerunt?*⁴⁰” Hij licht toe dat alles op aarde uiteindelijk vergaat, aangezien al wat een begin heeft ook een einde kent. Een zeer duidelijke stellingname, zeker aangezien dit aan het begin van de brief staat. De handen van Claudius zijn, hoewel hij keizer is, op dit moment zeker

³⁴ Nussbaum, (2009), p. 90.

³⁵ “Terwijl Caesar (Claudius) de hele aarde in bezit heeft.” Seneca, *Ad Pol.* 7.

³⁶ “In hem zijn alle dingen voor jou aanwezig.” Seneca, *Ad Pol.* 7.

³⁷ “Immers zolang jij jouw godheid (Claudius) zult zien, zal dit [verdriet] geen enkele toegang tot jou vinden.” Seneca, *Ad Pol.* 8.

³⁸ “Hijzelf (Claudius) zal jou het beste zowel materiaal als voorbeeld verschaffen om verrichte zaken weer te geven en te beschrijven.” Seneca, *Ad Pol.* 8.

³⁹ Waardevol volgens Seneca's filosofie; vreugdevol voor de ziel en ethisch volmaakt.

⁴⁰ “Immers, wat hebben sterfelijke handen vervaardigd in het onvergankelijke?” Seneca, *Ad Pol.* 1.

sterfelijk en dientengevolge kan hij deze opmerking ter harte nemen. Hoezeer hij ook moge denken dat hij als keizer met zijn verrichtingen zal voortleven in de eeuwen, “*nihil perpetuum (est)*.”⁴¹”

Seneca licht de vergankelijkheid der dingen verder toe aan het einde⁴² van zijn brief. “*cetera (...) intereunt; immortalis est ingeni memoria.*”⁴³ Het beeld dat wij kunnen construeren middels de overlevering uit de Oudheid over keizer Claudius, is dat hij zeker niet als een ‘genie’⁴⁴ gezien wordt. Hij wordt geportretteerd als een man die zwak is, met een misvormd uiterlijk en die voor al zijn politieke beslissingen steunt op de raad van zijn vrouwen Messalina en later Agrippina. Hij lijkt zeer afhankelijk van hen, alsmede van de groep vrijgelaten slaven die hij om zich heen heeft (werken), alsof hij zelf niet de politieke kunde om besluitvorming te realiseren heeft.⁴⁵ ‘*Cetera*’ omschrijft Seneca als “*constructionem lapidum*”⁴⁶ en “*marmoreas moles*”⁴⁷ en “*terrenos tumulos in magnam eductos altitudinem.*”⁴⁸ Claudius heeft veel aandacht besteed aan zijn keizerlijke bouwprogramma en vooral de infrastructuur stond hoog in het vaandel. Tussen 38 n. Chr. en 52 n. Chr. liet Claudius een nieuw aquaduct voor Rome bouwen. Verbindingswegen, pieren, dammen en kanalen werden aangelegd en een nieuwe haven ten noorden van Ostia werd voltooid.⁴⁹ Als we deze gegevens naast Seneca’s uitweiding leggen, lijken ze overeen te komen. Het aquaduct is de ‘*constructionem lapidum*’, de wegen, pieren en dammen vinden we terug in ‘*marmoreas moles*’ (n.b. het woord ‘*moles*’ wordt in de brede zin voor ‘groot bouwwerk’ gebruikt, maar in de enge zin ook voor specifiek ‘pier’ en ‘dam’). Dammen kunnen ook bij de ‘*terrenos tumulos*’ getrokken worden, evenals de kanalen, aangezien door de aanleg hiervan een groot hoogteverschil met de omgeving ontstond. Overigens is door Seneca wel toegelicht wat ‘*ingenium*’ inhoudt, nl. “*aliquo scriptorum monumento tuorum; hoc enim unum est in rebus humanis opus, cui nulla tempestas noceat, quod*

⁴¹ “Niets is onvergankelijk.” Seneca, *Ad Pol.* 1.

⁴² Dit is van belang, omdat, zoals we in het verdere verloop van de analyse kunnen zien, de brief constant naar Claudius lijkt te verwijzen met verholen kritiek. Dit kan ervoor zorgen dat veel opmerkingen van Seneca al met Claudius in het achterhoofd worden gelezen en dientengevolge als toepasbaar op hem kunnen worden gezien.

⁴³ “De andere dingen gaan ten onder; maar de nagedachtenis aan een genie is onsterfelijk.” Seneca, *Ad Pol.* 18.

⁴⁴ Zie hoofdstuk ‘Claudius in de *Consolatio*.’

⁴⁵ G. Binder, *Seneca, Apokolokytosis*, (Dusseldorf; Zurich, 1999), p. 70-71 & Ylva Klaassen, *Contested Successions, The Transmission of Imperial Power in Tacitus’ Histories and Annals*, (Enschede, 2014), pp. 339-340.

⁴⁶ “Een samenvoeging van stenen.” Seneca, *Ad Pol.* 18.

⁴⁷ “Reusachtige stenen bouwwerken.” Seneca, *Ad Pol.* 18. N.B. ‘*Marmoreus*’ kan naast ‘marmeren-’ ook ‘stenen-’ of ‘glanzend’ betekenen; het hoeft niet per se op de steensoort marmer te duiden. Aan de keuze voor *marmoreus* zal hoogstwaarschijnlijk een stilistische voorkeur (namelijk alliteratie) ten grondslag liggen.

⁴⁸ “Aardheuvels opgericht tot grote hoogte.” Seneca, *Ad Pol.* 18.

⁴⁹ M.K. Thornton, ‘Julio-Claudian Building Programs: Eat, Drink, and Be Merry’, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 35, H. 1, (1986), pp. 37-38.

*nulla consumat vetustas*⁵⁰.” We hebben echter al kunnen concluderen dat Seneca Claudius' literaire werken te licht heeft bevonden en zodoende kan Claudius als schrijver geen aanspraak maken op de benaming '*ingenium*.' Claudius kan zijn eigen verrichtingen herkend hebben in deze woorden en daardoor de sententie van Seneca op zichzelf hebben kunnen betrekken. Hetzelfde gold voor de andere lezers, misschien nog wel sterker. Door zijn verwijzing naar Claudius in de beschrijving van '*cetera*' te plaatsen, maar de ruimte voor uitzondering – in de vorm van *ingenium*– open te houden, verbergt Seneca zijn ware mening over de mogelijkheid tot eeuwige nagedachtenis voor Claudius.

“*Impotens fortuna, captasti, ut ostenderes neminem contra te ne a Caesare quidem posse defendi*.⁵¹” De grilligheid van het lot is een voldongen feit, aan willekeur valt niet te tornen. In de *Consolatio* benoemt Seneca ook de '*levitas fortunae*⁵²' De uitweiding hierover schijnt sterk van toepassing op Claudius. Hij beschrijft dat deze onbestendigheid bestaat uit het '*cito munera sua trans[ferre aliud alio]*.⁵³' Volgens Seneca zijn het juist de dingen zoals "*pecunia, dignitas, potentia aliaque (...) cum invidia conspiciuntur*⁵⁴" die mensen de meeste ellende opleveren en ze uiteindelijk zwaar benauwen ('*premunt*'). Hij voegt hieraan toe dat deze zaken "*numquam bene tenentur*.⁵⁵" Als keizer, met veel geld, de hoogste positie en de meeste macht binnen het Romeinse Rijk, is het Claudius die zich het meest onfortuinlijk kan voelen. Omdat hij deze zaken zo overvloedig heeft, zal hij deze dingen zowel het zwaarste op zich voelen drukken en hij heeft het meeste te verliezen. Voor hem zijn er vele rijkdommen die snel kunnen overgaan op een ander, op elk moment. Zoals Nussbaum vermeldt, wordt de onbestendigheid van de fortuin volgens de Stoïcijnen het beste weergegeven door leidinggevende figuren te bekijken, die door het lot geteisterd worden.⁵⁶ Het zijn namelijk deze figuren die lijken (en zelf denken) hun eigen fortuin te bepalen en hun neergang is daardoor des te illustratiever voor de macht van het lot en de vergankelijkheid van aardse bezittingen. Deze weergave zien we hier duidelijk terug.

Maar niet alleen bezittingen en daden zijn vergankelijk. Het leven zelf is ook onderhevig aan de tijd. De hele brief is doordrenkt met de notie van de dood. Elke sterveling overlijdt:

⁵⁰ “Een of andere aandenken van jouw geschriften; dit is het enige werk in menselijke zaken dat geen enkele stormachtige tijd kan schaden, dat geen enkele ouderdom vernietigt.” Sen. *Ad Pol.* 18.

⁵¹ “Teugelloos fortuin, je streefde ernaar om aan te tonen dat niemand tegen jou kan worden verdedigd, zelfs niet door Caesar.” Seneca *Ad Pol.* 3.

⁵² “De onbestendigheid van fortuin.” Sen. *Ad Pol.* 9.

⁵³ “Snel overhevelen van geschenken (van de ene man naar de andere).” Sen. *Ad Pol.* 18. Die roept ook de opmerking uit de *Naturales Quaestiones 4a praefatio 13* op, over de vergankelijkheid van roem n.a.v. een machtig ambt bekleden. Zie noot 76.

⁵⁴ “Geld, positie, macht en alle andere dingen die worden gezien met jaloezie.” Sen. *Ad Pol.* 18.

⁵⁵ “Nooit op gunstige wijze in iemands bezit zijn.” Sen. *Ad Pol.* 18.

⁵⁶ Nussbaum, (2009), p. 99.

“*quisquis ad vitam editur, ad mortem destinatur.*”⁵⁷ ‘*Quisquis*’ is een ‘*intensivum*’ van ‘*quis*’ (hij die), waarmee wordt benadrukt dat er geen enkele uitzondering op deze regel is, zelfs niet de keizer zelf. Hieraan voegt Seneca toe: “*Alium alio tempore fata comprehendent, neminem praeteribunt.*”⁵⁸ In een relaas over de grootsheid van Claudius, zegt Seneca “*quam diu inter mortales erit, nihil ex domo sua mortale sentiat!*”⁵⁹ Niet alleen geeft hij aan dat de aanwezigheid van Claudius op aarde tijdelijk is (‘*quam diu*’), ook zorgt hij dat hetgeen hij zegt dat Claudius niet zou moeten horen (‘*ex domo sua mortale*’), wel wordt gezegd en daarom merkt (‘*sentiat*’) Claudius het juist wel. Er is wel iets sterfelijks in zijn huis. Ook hem zal rouw ten deel vallen. Deze opmerking vindt aansluiting bij de troost die Seneca aan Polybius biedt, nl. dat alle families door de dood getroffen worden. “*Vides omnes has imagines (...) Caesarum...? Nulla non harum aliquo suorum incommodo insignis est...*”⁶⁰ Dit zijn de voorgangers van Claudius. Hoewel Seneca het niet letterlijk zegt, hoort Claudius natuurlijk ook in deze opsomming thuis. Even verder in de *Consolatio* wordt Claudius door associatie weer in verband gebracht met sterfelijkheid. Hij zegt hoe de koningen en grote leiders van weleer allemaal door het lot hun einde vonden en noemt dit de “*lex mortalitatis.*”⁶¹ Een wet is op alle van toepassing en door de ‘*Caesares*’ en de ‘*lex mortalitatis*’ met elkaar in verband te brengen, brengt Seneca de dood in verband met Claudius.

Hoewel de verwoording ‘*inter mortalis*’⁶² op zichzelf zou kunnen betekenen dat Claudius niet één van die sterfelijken is, maar zich slechts onder hen bevindt, lijkt dit niet waarschijnlijk. Laten we de exclamatie twee regels eerder in ogenschouw nemen. “*Dii illum deaeque terris diu commodent!*”⁶³ Eerder in de *Consolatio* bespreekt Seneca dit concept van een lening.

“Rerum natura illum tibi sicut ceteris fratres suos non mancipio dedit, sed commodavit; cum visum est deinde, repetit nec tuam in eo satietatem secuta est sed suam legem... Dedit natura fratri tuo vitam, dedit et tibi: quae suo iure usa si a quo voluit debitum suum citius exegit, non illa in culpa est, cuius nota erat condicio, sed mortalis animi spes

⁵⁷ “Wie ook maar tot het leven wordt gebracht, is bestemd tot de dood” Sen. *Ad Pol.* 11.

⁵⁸ “Het lot grijpt iemand op enig moment (uit het leven weg), ze slaan niemand over.” Sen. *Ad Pol.* 11.

⁵⁹ “Zolang als hij onder de sterfelijke mensen is, laat hem niet merken dat uit zijn huis iets sterfelijk is.” Sen. *Ad Pol.* 12.

⁶⁰ “Zie je al deze afbeeldingen van Caesars...? Elk van hen is gebrandmerkt met een of andere ongeluk (overlijden) van de zijnen...” Sen. *Ad Pol.* 14.

⁶¹ “Wet van de sterfelijkheid.” Sen. *Ad Pol.* 11.

⁶² Zie noot 138

⁶³ “Mogen de goden en godinnen hem lange tijd aan de aarde lenen.” Sen. *Ad Pol.* 12.

*avida, quae subinde, quid rerum natura sit, obliviscitur nec umquam sortis suae meminit, nisi cum admonetur.*⁶⁴”

“De natuur der zaken gaf hem aan jou, zoals aan anderen hun broers, niet als persoonlijke eigendom, maar ze gaf hem ter lening; toen het haar vervolgens juist scheen, nam ze hem terug en niet liet ze zich leiden door jouw verzadiging met hem, maar door haar eigen wet... de natuur gaf het leven aan jouw broer, en ook aan jou. Ze gebruikte haar eigen wet, als ze, van wie ze het wilde, sneller wat hij haar verschuldigd was opeiste; het is niet haar schuld, van wie de voorwaarde bekend was, maar van de gretige hoop van de sterfelijke geest, die steeds weer vergeet wat de natuur der dingen inhoudt en zich nooit zijn eigen lot herinnert, behalve wanneer hij wordt terechtgewezen.”

Met de kennis over de toepassing van het *schema* weten we dat wanneer Polybius wordt aangesproken, of zijn broer wordt beschreven, dit goed van toepassing kan zijn op Claudius. Door de repetitie van het werkwoord ‘*commodare*’ kunnen we de twee geciteerde opmerkingen met elkaar verbinden. “De natuur geeft het leven aan jou (i.e. Polybius en Claudius).” En duidelijk is dat zij het leven ook weer wegneemt wanneer het belieft. Het is de natuur der dingen dat het leven eindigt en begerige hoop maakt dat de mens dit soms uit het oog verliest, maar de ‘*animus*’ blijft ‘*mortalis*’. Zeker door deze opmerking over de lening van het leven aan Polybius’ broer algemener te maken, namelijk “*vitam, dedit et tibi*” kan de opmerking ook in relatie tot Claudius gelezen worden.

In paragraaf twee van de *Consolatio* zien we iets vergelijkbaars. Seneca spreekt een klaagzang uit over Polybius’ broer. Ook hier kan de vergelijking met Claudius opkomen, waarbij het belangrijk is te bedenken dat hij reeds gestorven is, hetgeen daarom het idee dat Claudius ook sterfelijk is versterkt. “*Eriperes bonam valetudinem? Sciebas animum eius liberalibus disciplinis, quibus non innutritus tantum sed innatus est, sic esse fundatum, ut supra omnis corporis dolores emineret.*⁶⁵” Claudius was een ziekelijk man en kende lichamelijke gebreken. Tevens was het bekend dat hij zijn jeugd tussen de boeken heeft doorgebracht.⁶⁶ De persoon die Seneca schetst zou net zo goed Claudius, als de broer van Polybius kunnen zijn. Hierna zegt Seneca: “*Longissimum illi ingeni aevum fama promisit; id egit ipse, ut meliore sui*

⁶⁴ Sen. *Ad Pol.* 10.

⁶⁵ “Zou je hem zijn goede gezondheid ontnemen? Je wist dat zijn geest door literaire studies, tussen welke hij niet slechts is opgevoed, maar zelfs geboren, zo is versterkt, dat die boven alle kwellingen van het lichaam uitsteeg.” Sen. *Ad Pol.* 2.

⁶⁶ Suetonius, *Divus Claudius*, 2-3 (ziekelijk en lichamelijke gebreken) & 40-41 (studie).

*parte duraret et compositis eloquentiae praeclaris operibus a mortalitate se vindicaret.*⁶⁷” Dat Claudius geen aanspraak kan maken op de faam van ‘*ingenium*’ door het schrijven van literaire werken en wat dit betekent heb ik eerder al beargumenteerd.⁶⁸ De ‘*fama ingeni*’ zal hem dus ook geen ‘onsterfelijkheid’ schenken. Mocht Claudius zichzelf als meer dan een gewone sterveling ervaren, dan zullen deze opmerkingen daar op zijn minst twijfel over zaaien bij hemzelf en bij de lezers van de *Consolatio*.

Uit al deze voorbeelden blijkt dat de dingen die geprezen worden door Seneca, namelijk Claudius’ belangrijke, uitzonderlijke positie,⁶⁹ zijn bezittingen en zijn verrichtingen⁷⁰ eigenlijk helemaal niet iets prijzenswaardigs zijn. Eerder zijn de zaken die Seneca benoemt juist redenen om kritiek te hebben op de keizer. Het postuum voortleven waar de Romeinse keizers zo op azen, duidelijk zichtbaar in alles wat ze creëren,⁷¹ is net zo vergankelijk als al het andere op aarde. Het is *hilaritas* waar Claudius geluk en onsterfelijkheid aan denkt te kunnen ontleen. Seneca plaatst dit in z’n context door te wijzen op de vergankelijkheid van Claudius’ geneugten en verrichtingen. En bij de oplettende lezer komt ‘stoic laughter’ op. Want hoewel Seneca ogenschijnlijk Claudius hierom gelukzalig en vreugdevol lijkt te prijzen, zien we dat hij in zijn opmerkingen hierover een andere mening verbergt, die aan de lezer is om te ontdekken. *Gaudium*, ware vreugde, is volgens Seneca niet iets dat Claudius heeft, hij zoekt zijn geluk in *hilaritas*. En hoewel hij Claudius een spiegel voorhoudt,⁷² heeft hij deze zo verhuld *ambiguitate sententiae*,⁷³ dat Claudius hier geen baat van zal ondervinden.

⁶⁷ “De roem van zijn genie heeft hem een zeer lang leven beloofd; en hij heeft dit zelf gedaan, opdat hij voortbestaat in het betere deel van zichzelf en zich losmaakt van sterfelijkheid door het samenstellen van werken van prachtige welbespraaktheid.” Sen. *Ad Pol.* 2.

⁶⁸ Zie p. 26.

⁶⁹ Hij is dan wel als enige de invloedrijkste en machtigste man van het Romeinse Rijk (voor Romeinen vaak hetzelfde als de hele wereld), maar ook hij ontkomt niet aan de macht van het lot.

⁷⁰ Zijn geschiedwerk en zijn bouwprogramma.

⁷¹ Keizers lieten op alle monumenten en gebouwen die zij oprichtten hun naam afdrukken, zij richtten beelden op van zichzelf, drukten munten met hun naam erop en werden na hun leven vergoddelijkt (ingesteld door keizer Augustus na de dood van Caesar).

⁷² Volgens Seneca kan dit leiden tot zelfinzicht, want alleen door in de spiegel te kijken (ofwel uit jezelf, ofwel met behulp van een ander) is zelfreflectie mogelijk. Het is deze zelfreflectie die een mens goed en wijs maakt en dat is hetgene dat *gaudium* brengt.

⁷³ Door dubbelzinnigheid van betekenis.

Claudius in de *Consolatio*

“...καὶ σὸν, γέρον, εἶ καὶ μωρὸς.⁷⁴”

“En jij, oude man, jij bent dwaas.”

Het beeld dat is overgeleverd uit de Oudheid van keizer Claudius is veelal negatief. Voor informatie over Claudius zijn we voornamelijk afhankelijk van de werken van Tacitus, Suetonius en Seneca. Het beeld dat Tacitus van Claudius schetst is dat van een passief man, die zijn beslissingen neemt onder druk en onder invloed van de mensen om hem heen, sc. de vrijgelatenen aan het keizerlijk hof en zijn vrouwen. Hij is zelf te slap, dom en afhankelijk om het heft in eigen hand te nemen⁷⁵. Suetonius geeft een uitgebreider beeld van Claudius. Naast zijn (afhankelijke) passiviteit, kent hij aan Claudius ook eigenschappen als onwetendheid, wreedheid en vergeetachtigheid toe. Daarnaast omschrijft hij duidelijk zijn fysieke beperkingen, sc. zijn kreupele loop en spraakgebrek. Deze zelfde omschrijving zien we terug in Seneca's *Apokolokyntosis*.⁷⁶ Het is geen eenduidig beeld en zal onder invloed van de individuele agenda van de auteurs tot stand gekomen zijn. De tanende invloed van de senatoriale orde zal hebben bijgedragen aan de negatieve beeldvorming van Claudius onder deze schrijvers.⁷⁷

In dit hoofdstuk zullen we de presentatie van Claudius in de *Consolatio* bekijken. Waar Tacitus en Suetonius schreven na het leven van Claudius moeten we er rekening mee houden dat toen Seneca de *Consolatio* schreef, Claudius nog in leven was. Zoals gezegd kunnen we er vanuit gaan dat Claudius deze brief onder ogen zou krijgen. Aangezien Seneca in ballingschap was, zal hij voorzichtigheid hebben betracht in hoe expliciet hij zijn kritiek op Claudius uitte. Quintilianus praat over de taal die wordt toegepast wanneer het niet veilig is openlijk te praten over alleenheersers. We hebben dit in de inleiding al gezien. Quintilianus omschrijft deze aanpak als ‘*schema*’.

“Iam enim ad id genus quod et frequentissimum est et exspectari maxime credo veniendum est, in quo per quandam suspicionem quod non dicimus accipi volumus, non utique

⁷⁴ Suetonius, *Divus Claudius*, 15 Woorden van een aanklaagde Romeinse man tegen Claudius als rechter.

⁷⁵ Ylva Klaassen, (2014), pp. 339-340.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Klaassen, (2014), p. 340-341. De invloed van het keizerlijk huishouden groeide sterk. Het waren de vrijgelatenen die hier werkte die nu veel taken, die voorheen van de senatoren waren, uitvoerden én eerbewijzen en bezittingen kregen van de keizer, waar voorheen de senatoren de ontvangers hiervan waren.

*contrarium, ut in eironeiai, sed aliud latens et auditori quasi inveniendum. Quod, ut supra ostendi, iam fere solum schema a nostris vocatur...*⁷⁸

Dit is de welbekende werkwijze van retoricus volgens Quintilianus.⁷⁹ Hieruit kunnen we het volgende opmaken: "...the speaker's audience was as ready to detect and decipher allusions as the speaker was to provide them."⁸⁰ In dit hoofdstuk zullen we subtiele (en minder subtiele) allusies naar Claudius bekijken en hoe we deze kunnen interpreteren.

"*Quicquid coepit et desinit*"⁸¹ volgens de filosofie van Seneca. Dit geldt voor het hele universum, met alle goddelijke en menselijke zaken daarin aanwezig. Individuele gebeurtenissen of personen betreuren vanwege hun ondergang is dientengevolge onzinnig, zoveel waarde bezitten ze binnen het grote geheel niet. Seneca geeft een aantal voorbeelden van de dingen die onzinnig om te betreuren zijn. Hij noemt hierbij de "*Carthaginis ac Numantiae Corinthique cinerem*."⁸² Claudius legde zich toe op geschiedschrijving op aanraden van onder anderen Titus Livius (59BCE-17CE).⁸³ In diens werk *Ab Urbe Condita* wordt er continu verhaald over steden die ten onder gaan. Vooral de stad Carthago en haar ondergang (N.B. de Punische Oorlogen) neemt een groot deel van zijn werk in beslag. Dit werk genoot grote bekendheid onder de Romeinse bevolking. Claudius heeft zelf acht boeken geschreven, ook over Carthago, genaamd *Carchedoniaca*. Deze werken zijn verloren gegaan en ons slechts bekend via andere schrijvers⁸⁴ Het zien van deze voorbeelden zal dus op tweeledige wijze de lezer aan Claudius hebben kunnen doen denken, omdat er via Carthago zowel een lijn naar de *Carchedoniaca* als naar (de werken van) Livius loopt. Deze laatste zal even verderop in het werk en in deze bespreking nog terugkomen. Door associatie wordt keizer Claudius degene die zich bezighoudt met onzinnige zaken, vooral omdat *Carthaginis* zo'n prominente positie (in de zin) heeft gekregen van Seneca.

In het tweede gedeelte van paragraaf één van de *Consolatio* staat een (retorische) vraag, die de lezer dwingt zelf op zoek te gaan naar een antwoord.

⁷⁸ Quintilianus, *Inst. Or.*, 9.2.65.

⁷⁹ F. Ahl, 'The Art of Safe Criticism in Greece and Rome', *The American Journal of Philology*, Vol. 105, No. 2, (1984), p. 191.

⁸⁰ Ahl, (1984), p. 192.

⁸¹ Al wat begint, heeft ook een einde. Sen. *Ad Pol.* 1.

⁸² De ondergang van Carthago, Numantia en Corinthe. Sen. *Ad Pol.* 2.

⁸³ B. M. Levick, 'Antiquarian or Revolutionary? Claudius Caesar's Conception of His Principate', *The American Journal of Philology*, Vol. 99, No. 1 (1978), p. 80.

⁸⁴ *Ibidem*.

“*Quis tam superbae impotentisque arrogantiae est, ut in hac naturae necessitate omnia ad eundem finem revocantis se unum ac suos seponi velit ruinaeque etiam ipsi mundo imminenti aliquam domum subtrahat?*”⁸⁵”

Door de omschrijvingen in de vraag komt er een wat concreter ‘personage’ naar voren.⁸⁶ Seneca vraagt zich namelijk af “*quis tam superbae impotentisque arrogantiae est*” dat hij wél treurt over de zaken die Seneca als niet-betreurenswaardig heeft verklaard. De woordkeuze is sluw. De pleonastische *gradatio* roept onmiskenbaar de connotatie met ‘rex’⁸⁷ op en krijgt extra nadruk door een climax van lettergrepen (*su-per-bae – im-po-ten-tis – ar-ro-gan-ti-ae*). De connotatie met *rex* houdt verband met Tarquinius Superbus (let op de woordelijke overeenkomst!), de laatste *rex* van Rome, die verjaagd werd in 509 v. Chr. De Romeinen hebben sindsdien de connotatie met *rex* als zeer negatief beschouwd en de associatie die reeds gelegd is met Claudius – door de vermelding van Carthago – zal op deze wijze slechts negatief versterkt worden. Hij is nu de leider, zoals vroeger de *rex* de (slechte) leider was. In de karakterportrettering van Tarquinius Superbus door Livius wordt veel aandacht besteed aan de toekenning van het cognomen Superbus.⁸⁸ Weer loopt er via Livius een lijn naar Claudius in geschiedschrijving en net zoals Livius’ uitweiding over Superbus negatief is, is Seneca’s uitweiding over deze ‘*quis*’ dat ook.

In paragraaf drie praat Seneca tegen Polybius over het karakter van diens overleden broer en Fortuna’s keuze om dit familielid weg te nemen. De brief van Seneca wordt op dit moment al gelezen met Claudius in het achterhoofd (door de eerdere opmerkingen over geschiedschrijving en de connotatie met *rex* en door de adressaat, een werknemer van Claudius’ administratie). Hij vraagt hier of bepaalde deugden van Polybius’ broer Fortuna niet hadden kunnen vermurwen in haar keuze om hem uit het leven weg te nemen. Hij spreekt hierbij over een ‘*domum*’⁸⁹ dat zij heeft willen ‘*delibare*’⁹⁰. Er is ook een mogelijke parallel met Claudius’ leven. Zijn neefje Gaius was keizer van 37 n. Chr. -41 n. Chr. en werd vermoord door de Pretoriaanse Garde die onmiddellijk daarna Claudius tot keizer uitriep.⁹¹ De deugden van

⁸⁵ “Wie is er zo hoogmoedig en mateloos arrogant, dat hij wil dat in deze onontkoombaarheid van de natuur, die alle dingen terugroept naar hetzelfde einde, alleen hij en de zijnen worden uitgezonderd en dat hij een of ander huishouden onttrekt van de ondergang die zelfs de wereld zelf bedreigt?” Sen. *Ad Pol.* 2.

⁸⁶ N.B. Omdat het vragend gesteld is, zal associatie (met Claudius) snel opkomen, omdat de lezer door de vragen daadwerkelijk een associatie móét leggen, i.e. op zoek zal gaan naar een mogelijke parallel met het beschreven ‘personage’.

⁸⁷ ‘Koning.’ Sen. *Ad Pol.* 1.

⁸⁸ Livius, *Ab Urbe Condita*, I, 50.

⁸⁹ ‘Huishouden.’ Sen. *Ad Pol.* 3.

⁹⁰ ‘Kleiner maken.’ Sen. *Ad Pol.* 3.

⁹¹ D. Den Hengst, Suetonius, *Keizers van Rome*, pp. 276-277.

Polybius' broer zijn 'innocentia'⁹², 'antiqua frugalitas'⁹³, 'abstinentia'⁹⁴ aangevuld met 'felicetatis summae potentia summa conservata'⁹⁵, 'sincerus et tutus litterarum amor'⁹⁶ en 'ab omni labe mens vacans.'⁹⁷ Seneca lijkt te verwijzen naar de vragen die kunnen zijn opgekomen bij de opvolging van Claudius als keizer. Was hij wel 'onschuldig'? Was hij een 'sobere' man die zich niet wilde 'verrijken' toen hij deze 'gelegenheid' bespeurde (Gaius was geen geliefde keizer en zijn heerschappij kende veel pogingen tot aanslagen⁹⁸), maar een man die zich kon 'inhouden'? Was hij echt zo in de ban van zijn 'liefde voor literatuur' (deze karaktertrek is zeer kenmerkend voor de persoon Claudius⁹⁹) en bleef hij daadwerkelijk 'vrij van schande'? In hoeverre Claudius enig deel had aan de samenzwering tegen Gaius kunnen we niet zeggen. Ongetwijfeld zullen de Romeinen zich dit wel afgevraagd hebben. Zo'n belangrijke positie verkrijgen, en nog wel uit handen van de moordenaars van de voormalige keizer, zonder erfrecht (hij was niet officieel opgenomen in het Iulisch-Claudische geslacht¹⁰⁰) is op z'n minst opmerkelijk. Bij Suetonius valt te lezen dat Claudius enorm vaak publiekelijk werd gekleineerd door Gaius¹⁰¹. De onmin tussen hen beiden zal daardoor bij de Romeinen bekend zijn geweest. Dit zal ertoe hebben geleid dat Claudius snel ervan verdacht zou kunnen worden de medeberamer van een aanslag op Gaius te zijn.

Voordat Seneca Claudius laat spreken tot Polybius, brengt hij twee kwaliteiten van Claudius te berde; 'tenacissima memoria'¹⁰² en 'facundia'¹⁰³. Uit overlevering van Suetonius en Tacitus blijkt Claudius juist totaal niet over deze kwaliteiten te beschikken. Hij zou volgens Suetonius vergeetachtig en verstrooid zijn geweest¹⁰⁴ en volgens zowel Tacitus als Suetonius was hij een slechte publieke spreker (vooral impromptu).¹⁰⁵ Deze opmerkingen worden gevolgd door een directe rede die Seneca Claudius in de mond plaatst. De opbouw van de rede in de *Consolatio* komt overeen met hoe Claudius gewoon was voordrachten te houden.¹⁰⁶ Dit nodigt uit tot een vergelijking met een echte rede van Claudius. In meerdere toespraken ontleent

⁹² 'Onschuld.' Sen. *Ad Pol.* 3.

⁹³ 'Eerbiedwaardige soberheid.' Sen. *Ad Pol.* 3.

⁹⁴ 'Gematigdheid.' Sen. *Ad Pol.* 3.

⁹⁵ 'Die werd gehandhaafd terwijl er de grootste gelegenheid tot de grootste voorspoed was.' Sen. *Ad Pol.* 3.

⁹⁶ 'Oprechte en veilige liefde voor letters.' Sen. *Ad Pol.* 3.

⁹⁷ 'Een geest vrij van elke schandvlek.' Sen. *Ad Pol.* 3.

⁹⁸ D. Den Hengst, Suetonius, *Keizers van Rome*, p. 263.

⁹⁹ B.M. Levick, (1978), p. 80.

¹⁰⁰ B. Levick, 'Julians and Claudians', *Greece & Rome*, Vol. 22, No. 1 (1975), pp. 32.

¹⁰¹ D. Den Hengst, Suetonius, *Keizers van Rome*, p. 275.

¹⁰² 'Een sterk geheugen.' Sen. *Ad Pol.* 14.

¹⁰³ 'Welbespraaktheid.' Sen. *Ad Pol.* 14.

¹⁰⁴ D. Den Hengst, Suetonius, *Keizers van Rome*, p. 305.

¹⁰⁵ M. Griffin, 'Claudius in Tacitus', *The Classical Quarterly*, Vol. 40, No. 2 (1990), p. 482.

¹⁰⁶ Ibidem.

Claudius voorbeelden aan de *Fasti* en de *Annalen*, alsmede aan zijn eigen familie, waarbij hij de exacte relatie die zij tot hem hebben vertelt. In de rede die Seneca schrijft, zien we het aanhalen van voorbeelden uit de *Fasti* en de *Annalen* terug en ook de uitweiding over zijn eigen familie. Dit komt formeel en afstandelijk over en lijkt als troostrede niet erg gepast. Claudius lijkt de inhoud van Seneca's verhaal niet te vatten; een vriend die troost moet putten uit zijn woorden krijgt een opsomming van voorbeelden die niet zozeer aansluiten bij zijn belevingswereld, maar van belang zijn voor de persoon Claudius. De grootse voorouders van Claudius zullen geen troost bieden in de vergankelijkheid van het leven. Al met al komt het beeld van een ontoereikende redenaar naar voren, die weinig zicht heeft op zijn publiek en meer met zichzelf bezig is. De kwaliteiten van spraak en geheugen die Seneca naar voren haalt, zijn juist zwakke punten van Claudius en hij benadrukt dit door in zijn eigen (mooie) stijl een rede, die voor de situatie niet gepast is, te laten uitspreken door Claudius. Wat misschien lijkt op vleierij van Seneca, is eerder een sneer naar de kwaliteiten die Claudius mist (maar die Seneca heeft; hij schrijft wél een adequate troostbrief) en waar een keizer bij de Romeinen wel over diende te beschikken wilde hij geschikt voor zijn ambt worden geacht¹⁰⁷. Retorica was een integraal onderdeel van het politieke leven in Rome en een middel om aanzien, gevolg en invloed te verkrijgen of te verliezen.

Het laatste voorbeeld van een familielid dat een broer of zus heeft verloren in de rede is dat over Gaius. Claudius spreekt zeer negatief over deze voormalige keizer, wanneer deze in rouw is over zijn overleden zuster: *Procul istud exemplum ab omni Romano sit viro...*¹⁰⁸ Hij bespreekt o.a. hoe Gaius zich in deze tijd verloor in dobbelen en andere lusten. Ook wordt Gaius beschreven als een dwaas die na de dood van zijn zus ronddwaalde en wreed gedrag tentoonspreidde. Echter, in Suetonius lezen we hoe Claudius zelf een fervent dobbelaar was – hij schreef zelfs een verhandeling over dobbelen¹⁰⁹ – evenals een vaak wreed man en hoe dit een bekend feit was bij de inwoners van Rome.¹¹⁰ Ook lezen we dat Claudius zelf geen gelegenheid voorbij liet gaan om zijn overleden broer Germanicus te eren. Weer dringt de vergelijking met Claudius zich daarom op als we in de bespreking van Gaius “...*eodem omni tempore, quo templa illi constituebat ac pulvinaria...*”¹¹¹ lezen. In de korte karakterschets van een zeer slechte keizer zijn dus grote overeenkomsten te bespeuren tussen Gaius en Claudius.

¹⁰⁷ Josiah Osgood, ‘The Vox and Verba of an Emperor: Claudius, Seneca and Le Prince Ideal’, *The Classical Journal*, Vol. 102, No. 4 (2007), pp. 329-331.

¹⁰⁸ “Laat iedere Romeinse man ver weg zijn van dit voorbeeld (Gaius).” Sen. *Ad Pol.* 17.

¹⁰⁹ “*Aleam studiosissime lusit, de cuius arte librum quoque emisit.*” Suetonius, *Divus Claudius*, 33.

¹¹⁰ “*Saevum et sanguinarium natura fuisse, magnis minimisque apparuit rebus.*” Suetonius, *Divus Claudius*, 34.

¹¹¹ “Gedurende deze hele tijd, dat hij heiligdommen en tempels voor haar oprichtte.” Sen. *Ad Pol.* 17.

Gaius was een fervent dobbelaar en rouwde overmatig om zijn zuster; Claudius was een fervent dobbelaar en rouwde overmatig om zijn broer. Claudius wordt hierdoor net zo'n slecht *exemplum* als zijn overleden neef.

Een veel terugkerend aspect in de *Consolatio* is de aansporing van Seneca dat Polybius troost moet vinden in de persoon van Claudius. Diens grootsheid kan hem troost bieden. Claudius aanwezigheid wordt omschreven als een '*remedium*¹¹²' en Polybius tranen *siccabuntur maximi et clarissimi conspectu numinis*.¹¹³ In de slotparagraaf van het werk lezen we "*quam non possit is alienae vacare consolationi, quem sua mala occupatum tenent...*"¹¹⁴ De hoeveelheid tijd die Claudius nog rouwde vanwege overleden broer Germanicus is aanzienlijk. Aangezien hij veelvuldig bij publieke gelegenheden diens nagedachtenis eerde, zal dit alom bekend zijn geweest. Hij blijkt dus uiteindelijk helemaal niet de geschikte persoon voor Polybius om troost bij te vinden en de grootsheid (die wordt toegeschreven aan Claudius) die met dit troost geven verbonden wordt, komt hiermee wellicht ook op een wankel basis te staan. Daarbij zal de redevoering van Claudius, waarvan de ontoereikendheid als troostrede al is besproken, ook bijdragen aan de notie dat Claudius eigenlijk geen troost aan Polybius kan bieden.

De hierboven genoemde zin loopt als volgt verder: *quam non facile latina ei homini verba succurrant, quem barbarorum inconditus et barbaris quoque humanioribus gravis fremitus circumsonat*.¹¹⁵ Deze opmerking lijkt te verwijzen naar het spraakgebrek van Claudius ('*fremitus*'). Seneca (in de *Apokolokyntosis*) en Suetonius maken hier melding van en zien dit als reden tot spot.¹¹⁶ Dat Claudius zojuist een ongepaste rede tot Polybius heeft gehouden, kan worden teruggezien in het eerste gedeelte van de zin, nl. "*quam non facile latina ei homini verba succurrant,*" de woorden kwamen inderdaad niet gemakkelijk/gepast voor Claudius; nog een verwijzing naar zijn spraakgebrek en onkunde. Hemzelf deze woorden in de mond leggen, versterkt de spot alleen maar.

Tevens is er een negatieve verwijzing te zien naar Claudius in het 'lompe gemompel' van barbaren en dan wel in de vermelding van de 'barbaren' zelf. Claudius heeft als eerste Romein de Aedui, Galliërs, toegang gegeven tot de senaat. Hoewel deze werden gezien als de

¹¹² 'Remedie.' Sen. *Ad Pol.* 8.

¹¹³ "Zullen worden gedroogd door de aanblik van deze zeer grote en illustere goddelijke macht." Sen. *Ad Pol.* 12.

¹¹⁴ "Hoe weinig kan diegene troost bieden aan een ander, die beziggehouden wordt door zijn eigen ongeluk." Sen. *Ad Pol.* 18.

¹¹⁵ "Hoe niet gemakkelijk komen Latijnse woorden op bij hem, rondom wie het lompe gemompel van barbaren klinkt, ook onaangenaam voor de meer gecultiveerde barbaren." Sen. *Ad Pol.* 18.

¹¹⁶ Y. Klaassen, *Contested Successions, The Transmission of Imperial Power in Tacitus' Histories and Annals*, (Enschede, 2014), p. 339.

meer gecultiveerde (*'humanioribus'*) van de barbaarse Galliërs, stuitte dit op veel weerstand bij de zittende senatoren, aan wie het toelaten van barbaren in de senaat erg tegenstond.¹¹⁷ Seneca was een aanhanger van de senatoriale orde¹¹⁸ en zal hoogstwaarschijnlijk (zeker gezien deze opmerking) een tegenstander zijn geweest van Galliërs in de senaat. De *'quem'* die de *'fremitus barbarorum circumsonat'* lijkt Claudius te zijn. Seneca eindigt zijn troostbief aan Polybius met een beslissing van Claudius waar veel kritiek op is gekomen. Dit veronderstelt dat ook Seneca kritiek levert op het keizerlijk beleid dat Claudius voerde, of in ieder geval op bepaalde aspecten van zijn 'persoonlijke' invulling van het keizerlijk ambt.

Uit de voorbeelden kunnen we opmaken dat Seneca de directe verwijzingen naar Claudius ogenschijnlijk positief houdt. Door de associaties die hij oproept met negatieve zaken komt zijn echter ware mening naar voren. Continu brengt hij de persoon van Claudius in verband met de kwalijke dingen die hij bespreekt. In de slotzin van zijn werk lijkt hij de bijdrage die Claudius kan leveren aan het bieden van troost aan Polybius weer onderuit te halen en een controversiële beslissing van Claudius te bekritisieren, waardoor de lezer weinig andere keuze heeft dan Claudius te zien als een dwaas, net als de Romeinse man die hem als rechter trof (καὶ σὺ γέρον εἶ καὶ μωρὸς).

¹¹⁷ H.F. Pelham, 'The Emperor Claudius and the Chiefs of the Aedui,' *The Classical Review*, Vol. 9, No. 9 (1895), pp. 441-443.

¹¹⁸ Griffin, (1976), p. 390.

*Adulatio & Pietas*¹¹⁹

“Altero (modo), quo proprie schema dicitur, in sensu vel sermone aliqua a vulgari et simplici specie cum ratione mutatio...¹²⁰”

Op de andere wijze, op welke het in het bijzonder *schema* wordt genoemd, is er met opzet enige verandering in betekenis of verwoording van het gewone en ongeunstelde voorkomen...

Aangezien we al gezien hebben dat Romeinen weten dat ze allusies en ambiguïteit in de retoriek moeten verwachten, zal de vleierij zeker niet noodzakelijk oprecht lijken voor de mensen aan het keizerlijk hof. Over vleierij lezen we in Cicero's *De Amicitia* 99: *“aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors; (...) quid autem turpius est illudi?¹²¹”* Cicero meent dat vleierij een manier is om bij de ontvanger hiervan schade aan te richten. Vleierij heeft een agressief aspect; het schaadt het aanzien dat iemand heeft, zowel bij anderen als bij hemzelf.

In de *Naturales Quaestiones* 4a, *praefatio* 9 uit Seneca een dergelijk sentiment: *“Quo apertior est adulatio, quo improbior, quo magis frontem suam perfricuit, cecidit alienam, hoc citius expugnat.¹²²”* Deze brief aan Lucilius geschreven rond 63 n. Chr., dus na de *Consolatio*, waarschuwt in de *praefatio* voor de woorden van vleiers. Daaruit kunnen we opmaken wat Seneca vond van vleierij. In *praefatio* 13 adviseert hij Lucilius: *“Cum quis ad te adulator accesserit, dicito: “Vis tu ista verba, quae iam ab alio magistratu ad alium cum lictoribus transeunt, ferre ad aliquem qui, paria facturus, vult quicquid dixeris audire?¹²³”* Het vleien van mensen met een hoge status, zoals de magistraten, heeft enkel betrekking op hun ambt. Wanneer een ander persoon deze positie gaat bekleden zullen de woorden van vleierij aan hem geadresseerd worden. Deze woorden in ontvangst nemen en als waarheid accepteren is onverstandig. Dit vinden we terug in de opmerking die hij eerder over vleiers maakt in *praefatio* 3: *“Artifices [adulatores] sunt ad captandos superiores; par illis, etiamsi bene caveris, non*

¹¹⁹ Vleierij en plichtsgetrouw gedrag.

¹²⁰ Quint. *Inst. Or.* 9.1.11.

¹²¹ “Want niemand ziet openlijke vleierij niet, behalve hij die helemaal dwaas is; ... wat echter is schandelijker dan bespeeld te worden?”

¹²² “Hoe openlijker vleierij is, hoe gemener, hoe meer het zijn eigen schaamte heeft afgelegd, de schaamte op andermans gezicht heeft geslagen, hoe sneller het overmeestert.”

¹²³ “Wanneer enige vleier op je af komt, zeg: “Wil jij deze woorden, die toch van de ene magistraat naar de andere overgaan samen met de lictoren (hun dienaars), naar iemand aandragen die, aangezien hij dezelfde dingen zal doen, wat jij ook maar zegt, wil horen?”

*eris. Et, mihi crede, proditio, si capieris, ipse te trades.*¹²⁴” Deze opmerkingen zijn interessant voor de interpretatie van de *Consolatio*. Ook hier wordt een hogergeplaatste, namelijk de keizer, aangesproken op soms overdadig vleierende wijze. Ook die bekleedt een ambt dat eens door een ander zal worden bekleed: ‘*ab alio ad alium*’. Ook zien we de agressie terug in de verwoording van Seneca; *cecidit* en *expugnat* zijn sterke woorden en duiden veelal op fysiek geweld tussen mensen¹²⁵. Ook *capto* (*ad captandos*) wordt vaak voor fysieke handelingen gebruikt; het letterlijk ‘grijpen’ van iemand. Dit maakt dat beide citaten een sterk beeld van geweld oproepen, waarin de vleier de gevleide overweldigt en zijn aanzien probeert te vernietigen.

Om te interpreteren hoe Seneca vleierij bij het aanspreken van Claudius gebruikt om ‘aan te vallen’, is een uitweiding over het concept ‘*numen*’ noodzakelijk. Het woord duidt op ‘kracht’ of ‘wil’, maar wel een goddelijke¹²⁶. Het houdt oorspronkelijk slechts verband met de goden, maar werd gedurende de Republikeinse tijd ook toegekend aan leidende instanties zoals bijvoorbeeld de senaat. De term ‘*numen*’ verwijzend naar een mens vinden we voor het eerst op een altaar in Narbo. Dit is opgedragen aan *Numen Augusti*. De term zal vanaf dat moment vaak als een verwijzing naar de keizer Augustus vermeld worden, zowel in geschriften van staatswege als in poëzie.¹²⁷ Dit *numen* is een eigenschap die de keizer in zich draagt, niet een geheel op zichzelf staand iets. De keizer is niet *numen*, de keizer heeft *numen*¹²⁸. Na de regering van Tiberius (14-37 CE) lijkt de titel *numen* voor de keizer uit de mode te raken. Er wordt aangenomen dat dit vanwege de nauwe associatie met Augustus is, waartegen alle keizers minderwaardig afstaken. Pas ten tijde van de Antonijnse dynastie (v.a. 96 n. Chr.) raakt deze weer in zwang.¹²⁹

Ondanks dat deze verwijzing ten tijde van Seneca (en Claudius) niet gebruikelijk was, is het interessant te kunnen noteren dat Seneca tweemaal verwijst naar het *numen* van keizer Claudius. Omdat het geen gebruikelijke verwijzing naar de keizer meer was, valt dit dientengevolge te scharen onder vleierij. Hierboven hebben we gezien wat Seneca vindt van vleierij, zeker openlijke. Het is een middel om te overheersen (‘*expugnat*’). Ik volg hierin de visie van Ahl, die meent dat hoe absurd vleierij soms ook is, mensen die gevleid worden de neiging hebben deze vleierij te geloven. De meest overdreven vleierij, namelijk iemand voor

¹²⁴ “Vleiers zijn kunstenaars in het gevangen nemen van hogergeplaatsten. Je zult niet opgewassen tegen hen zijn, zelfs niet als je goed oppast. Maar, geloof me, als je gevangen zal worden genomen, zal je jezelf overgeven aan zelfverraad.”

¹²⁵ Seneca, *Naturales Quaestiones praef.* 9.

¹²⁶ D. Fishwick, *Numen Augusti, Britannia*, Vol. 20 (1989), pp. 232.

¹²⁷ Fishwick, (1989), pp. 232-233.

¹²⁸ D. Fishwick, *Numen Augustum, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 160 (2007), pp. 247-248.

¹²⁹ Fishwick, (2007), p. 248.

goddelijk verklaren, heeft het effect van gevangen nemen ('*capto*') (Claudius gelooft Seneca en wordt meegesleurd in zijn visie) en het levert een kritische blik op de goddelijke pretenties, die Claudius als keizer heeft, voor de mensen om hem heen.¹³⁰ De volgende passages geven weer waar Seneca het begrip *numen* toekent aan Claudius. Zoals Fishwick beweert raakt het gebruik van het begrip *numen* uit de mode, omdat de nauwe associatie die dit met Augustus heeft, negatief voor de zittende heersers is. Ook Seneca lijkt naar Augustus te verwijzen en hier kunnen we een negatieve parallel ontwaren.

*Si quando te domum receperis, tunc erit tibi metuenda tristitia: nam quam diu numen tuum intueberis, nullum illa ad te inveniet accessum, omnia in te Caesar tenebit (1); cum ab illo discesseris, tunc velut occasione data insidiabitur solitudini tuae dolor et requiescenti animo tuo paulatim inrepet. Itaque non est quod ullum tempus vacare patiaris a studiis: tunc tibi litterae tuae tam diu ac tam fideliter amatae gratiam referant, tunc te illae antistitem et cultorem suum vindicent, tunc **Homerus et Vergilius tam bene de humano genere meriti (2), quam tu et de illis et de omnibus meruisti, quos pluribus notos esse voluisti quam scripserant, multum tecum morentur: tutum id erit omne tempus, quod illis tuendum commiseris; tunc **Caesaris tui opera, ut per omnia saecula domestico narrentur praeconio(3a), quantum potes, compone: nam ipse tibi optime (4) formandi condendique res gestas (3b) et materiam dabit(4) et exemplum (4).*****¹³¹

De dikgedrukte zinnen zijn hier van belang. Allereerst wordt Claudius' *numen* benoemd door Seneca: "Immers zolang jij jouw goddelijke macht (Claudius) zult zien, zal dit [verdriet] geen enkele toegang tot jou vinden." (1) Vervolgens noemt hij "Homerus en Vergilius, die zich zo goed verdienstelijk hebben gemaakt voor het menselijk ras." (2) Dit roept Augustus in gedachte. Hij was het die Vergilius een werk liet schrijven, in navolging van de Ilias en Odyssee van Homerus, waarin zijn legitimatie tot de macht verwerkt werd en zijn goddelijke afkomst 'bewezen' werd. Claudius was niet officieel geadopteerd door Augustus en dus geen officieel lid van dit goddelijke, tot heersen voorbestemde geslacht. Hierop noemt hij de "werken van jouw Caesar, opdat ze zullen worden verhaald gedurende alle eeuwen door de verkondiging van een lid van zijn huishouden." (3a) En deze '*opera*' worden gespecificeerd als '*res gestas*'¹³² (3b). Augustus schreef een werk over zijn grootste daden, in een boek genaamd de *Res Gestae*.

¹³⁰ Zie n. 121. Iedereen ziet hoe dwaas dit is.

¹³¹ Sen. *Ad Pol.* 8.

¹³² 'Gedane zaken.'

Seneca zal in de volgende passages laten door schemeren dat Claudius' daden weinig aanzien verdienen, waardoor zijn daden in het niet vallen in vergelijking met wat Augustus heeft verricht.¹³³ Door deze negatieve vergelijking kan er ook een negatieve connotatie komen te liggen op de positieve dingen die Seneca zegt over Claudius, namelijk dat hij iemand is die troost kan bieden en dat hij een '*optime exemplum dabit*¹³⁴' (4).

*Attolle te et, quotiens lacrimae suboriuntur oculis tuis, totiens illos in Caesarem derige: **siccabuntur maximi et clarissimi conspectu numinis (1)**; fulgor eius illos, ut nihil aliud possint aspicere, praestringet et in se haerentes detinebit. Hic tibi, quem tu diebus intueris ac noctibus, a quo numquam deicis animum, cogitandus est, hic contra fortunam advocandus. Nec dubito, cum tanta illi adversus omnes suos sit mansuetudo tantaque indulgentia, quin iam multis solaciis tuum istud vulnus obduxerit, iam multa, quae dolori obstarent tuo, congesserit. Quid porro? Ut nihil horum fecerit, nonne protinus ipse conspectus per se tantummodo cogitatusque Caesar maximo solacio tibi est? Dii illum deaeque terris diu commodent! **Acta hic divi Augusti aequet, annos vincat (2)**! Quam diu inter mortales erit, nihil ex domo sua mortale esse sentiat! Rectorem Romano imperio filium longa fide adprobet et ante illud consortem patris quam **successorem** aspiciat!¹³⁵*

Ook hier gaat het om de dikgedrukte stukken. Polybius' tranen "zullen worden gedroogd door de aanblik van deze zeer grote en illustere goddelijke kracht." (1) Vervolgens zegt hij over Claudius: "Moge hij de daden van de goddelijke Augustus evenaren, de levensjaren overtreffen." (2) Daarop volgt nog het woord 'opvolger'. Ook hier wordt dus de vergelijking met Augustus aangehaald, en wel zeer expliciet. Eveneens lezen we, voordat Seneca naar de '*acta*' van '*divi Augusti*' verwijst "zelfs wanneer hij niets van deze dingen heeft gedaan..."¹³⁶ Dit is een concessieve bijzin, i.e. er wordt hier iets toegegeven; Claudius is Polybius nog niet tot troost geweest, de *tanta (...) mansuetudo tantaque indulgentia*¹³⁷, van de keizer ten spijt. Om vervolgens te wensen dat Claudius de daden van Augustus mag evenaren, lijkt mij erg ironisch en een kritische opmerking naar de verrichtingen van Claudius en zet eveneens vraagtekens bij het bezit van deze kwaliteiten.

¹³³ Zie noot 136. Daarbij is het interessant om ook de passage over de geschiedschrijving (van Claudius) aan het begin van de *Consolatio* in gedachte te nemen, waarin Seneca aangeeft dat Claudius over niet ter zake doende geschiedenisonderwerpen schrijft.

¹³⁴ 'Hij zal als beste een voorbeeld geven.'

¹³⁵ Sen. *Ad Pol.* 12.

¹³⁶ "Ut nihil horum fecerit..." N.B. De modus: dit is geen irrealis!

¹³⁷ 'Zo grote vriendelijkheid en zo grote zachtheid.'

We zien dus tweemaal mogelijkheden van verholen kritiek zoals Quintilianus beschrijft. Je kunt er niet helemaal de vinger op leggen, maar de connotaties zijn overwegend negatief en die kleuren de overige opmerkingen mee. In paragraaf 14 wordt Claudius ook enorm vleidend door Seneca toegesproken. Hier lijkt eveneens het eerder genoemde schema te zijn toegepast.

Patere illum generi humano iam diu aegro et adfecto mederi, patere quicquid prioris principis furor concussit in suum locum restituere ac reponere! Sidus hoc, quod praecipitato in profundum et demerso in tenebras orbi refulsit, semper luceat! Hic Germaniam pacet, Britanniam aperiat, et patrios triumphos ducat et novos: quorum me quoque spectatorem futurum, quae ex virtutibus eius primum optinet locum, promittit clementia. Nec enim sic me deiecit, ut nollet erigere, immo ne deiecit quidem, sed impulsus a fortuna et cadentem sustinuit et in praeceps euntem leniter divinae manus usus moderatione deposuit: deprecatus est pro me senatum et vitam mihi non tantum dedit sed etiam petit. Viderit: qualem volet esse, existimet causam meam; vel iustitia eius bonam perspiciat vel clementia faciat bonam: utrumque in aequo mihi eius beneficium erit, sive innocentem me scierit esse, sive voluerit. Interim magnum miseriarum mearum solacium est videre misericordiam eius totum orbem pervagantem: quae cum ex ipso angulo, in quo ego defixus sum, complures multorum iam annorum ruina obrutos effoderit et in lucem reduxerit, non vereor ne me unum transeat. Ipse autem optime novit tempus, quo cuique debeat succurrere; ego omnem operam dabo, ne pervenire ad me erubescat. O felicem clementiam tuam, Caesar, quae efficit, ut quietiorem sub te agant vitam exsules, quam nuper sub Gaio egere principes!

“Sta hem toe het menselijk ras, al lange tijd ziek en geteisterd, te genezen, sta hem toe al wat de waanzin van de vorige leider heeft doen schudden, naar zijn eigen plaats terug te brengen en te herstellen! Deze ster, die z'n licht laat weerkaatsen op de aarde, die in de afgrond was gestort en in de schaduw was ondergedompeld, moge hij altijd schijnen¹³⁸! Moge hij vrede brengen aan Germania, moge hij Britannia toegankelijk maken, en zowel zijn vaders' triomfen als nieuwe binnenhalen; van welke ook ik een toeschouwer zal zijn, z'n

¹³⁸ “*Ne demite, Parcae*”/Phoebus ait “*vincat mortalis tempora vitae/ille, mihi similis vultu similisque decore/nec cantu nec voce minor. Felicia lassis/saecula praestabit legumque silentia rumpet./Qualis discutiens fugientia Lucifer astra/aut qualis surgit redeuntibus Hesperus astris,/qualis cum primum tenebris Aurora solutis/induxit rubicunda diem, Sol aspicit orbem/lucidus, et primos a carcere concitat axes.*” Sen. Apoco. 4. Eenzelfde soort wens spreekt Seneca uit wanneer hij over keizer Nero spreekt, die Claudius opvolgt. In dit werk zet hij Claudius heel negatief neer en is er over Claudius geen vleidend standpunt te ontdekken. Dit maakt de vleierij in de *Consolatio* met terugwerkende blik nog ‘nepper’ en goedkoper. Tevens is het een mooi voorbeeld van het overgaan van een ambt ‘*ab alio ad alium*’ vanwege welk feit Seneca waarschuwt geen vleierij aan te nemen, zie noot 123.

genade garandeert het, die van zijn deugden de eerste plaats inneemt. Want niet heeft hij me zo neergeworpen, dat hij me niet wil opheffen, integendeel hij wierp me niet eens neer, maar ten val gebracht door het lot heeft hij me zowel al vallend tegengehouden, als me, gebruik gemaakt hebbend van de mildheid van z'n goddelijke hand, zachtjes neergezet, terwijl ik voorover ging; hij vroeg de senaat om genade voor mij en hij heeft me

niet slechts mijn leven gegeven, maar hij heeft het verzocht.¹³⁹ Laat hij toezien: laat hij mijn zaak beoordelen, hoedanig hij wil dat die is. Of laat zijn rechtvaardigheid inzien dat die goed is of laat zijn genade maken dat die goed is; elk van beide zal op gelijke wijze voor mij een weldaad van hem zijn, of hij nou zal hebben ingezien dat ik onschuldig ben of het zal hebben gewild. Ondertussen is de grote troost voor mijn ellende te zien dat zijn medeleven zich over de hele wereld verspreidt; aangezien die ook uit dit hoekje, waarin ik vastgezet ben, vele mensen heeft opgegraven die bedolven waren onder een puinhoop van al vele jaren en naar het licht heeft teruggeleid, vrees ik niet dat die aan alleen mij voorbij zal gaan. Maar hijzelf kent het beste het moment, waarop hij aan eenieder te hulp moet snellen; ik zal alle moeite doen, opdat hij zich niet schaamt tot mij te komen. O jouw gelukzalige genade, Caesar, die bereikt dat verbannen mensen onder jou een vrediger leven leiden, dan leiders onlangs hebben geleid onder Gaius!”

Seneca dankt Claudius voor de dingen die hij aan het volk, de inwoners van het Romeinse Rijk, heeft gegeven op collectief niveau en aan hemzelf op individueel niveau. De manier waarop hij Claudius dankt voor de situatie van hemzelf is m.i. ambigu, hetgeen een goed *schema* betaamt. Hoewel hij zegt dat hij vrede heeft met zijn situatie, lijkt het erg onwaarschijnlijk dat iemand blij is een banneling te zijn en in een uithoek te verkeren. De woorden ‘*miserearum mearum*’ kunnen opgevat worden als een duidelijk indicatie van zijn werkelijke gevoel over *ipso angulo, in quo ego defixus sum*. We zien hier duidelijk toegepast wat Quintilianus over effectieve verholen kritiek jegens alleenheersers beschrijft: “*Quamlibet enim apertum, quod modo et aliter intellegi possit, in illos tyrannos bene dixeris, quia periculum tantum, non etiam offensa vitatur. Quod si ambiguitate sententiae possit eludi, nemo non illi furto favet.*¹⁴⁰” Hij zegt het niet letterlijk, maar zijn situatie en zijn verwijzing naar hoop op hulp van Claudius (*ne me unum transeat*) duiden op onvrede, niet op dankbaarheid. Maar hij vermijdt een directe ‘aanval’ op

¹³⁹ Dit is onze enige bron voor het standpunt van Claudius in de rechtszaak die leidt tot Seneca's ballingschap, zie J. W. Basore, *Seneca, Moral Essays, Vol. II*, (Harvard, 1958) p. 394 noot c.

¹⁴⁰ “Je kunt naar believen openlijk welsprekend zijn naar deze tirannen, mits dit ook anders kan worden begrepen, aangezien slechts gevaar, niet belediging moet worden vermeden. Want als het kan worden ontweken door dubbelzinnigheid van betekenis, zal niemand niet genieten van deze streek.” Quint. *Institutio Oratoria*, 9.2.67.

Claudius en impliceert hij slechts, aangezien hij ook aangeeft dat er troost voor hem is in de '*misericordia*' van Claudius. Daarbij is "*ne me unum transeat*" hoogstwaarschijnlijk een bescheiden oproep aan Claudius om uit ballingschap te mogen terugkeren. Hiermee legt Seneca de macht bij Claudius en dat zal Claudius tevreden stemmen, waardoor Seneca zichzelf meer ruimte biedt voor verholen kritiek; m.a.w. zijn loftuiting onttrekt zijn bezwaren over Claudius aan het oog.

Seneca spreekt dank uit namens het collectief (de Romeinen) én namens één individu (de Romein Seneca). Als we mogen aannemen dat het verschil tussen deze twee groepen enkel op schaalgrootte berust, kan de mogelijke kritiek van Seneca over zijn eigen situatie wellicht ook gelezen worden als toepasbaar op alle Romeinen. Hij is immers één van hen; dit zou gezien kunnen worden als een *pars pro toto*. Aan het einde van zijn loftuiting kunnen we dit gespiegeld zien: *ut quietiorem sub te agant vitam exsules, quam nuper sub Gaio egere principes*. Hij gebruikt een *totum pro parte*: Seneca is zelf een *exul*, maar hij noemt 'alle' *exsules* onder de heerschappij van Claudius. Die zet hij af tegen de mensen van vroeger onder de slechte heerschappij van Gaius, de *principes* nog wel. Dit is overdadige vleierij, maar we kunnen we wel vraagtekens zetten bij de oprechtheid. Als *exul* zelf lijkt Seneca niet tevreden met zijn situatie en hij lijkt de lof over Claudius' daden voor het volk als geheel daarmee teniet te doen. We zouden de opmerking dat ballingen het beter hebben onder Claudius dan de leiders onder Gaius' nu niet alleen als onoprecht kunnen beschouwen, i.e. als één balling het slecht heeft, dan de andere ballingen ook. Als het eerste deel van de vergelijking eigenlijk het tegenovergestelde lijkt te zeggen, misschien moeten we de gehele vergelijking dan omdraaien: als de ballingen het slecht hebben in plaats van goed, hebben ze het dan nog wel beter dan onder de slechte heerschappij van Gaius? Of hebben ze het slechter? En hoe slecht is de heerschappij van Claudius dan?

Door middels zijn ballingschap en de vergelijking met Gaius te zeggen dat hij blij is met de heerschappij van Claudius, maar de lezer af te laten leiden dat dit niet zo is, pakt hij verholen kritiek leveren precies zo aan als Quintilianus het aanraadt een alleenheerser te bekritisieren. En waarom deze aanpak zo krachtig is, wordt door Quintilianus goed verwoord: "*Haeret enim nonnumquam telum illud occultum, et hoc ipso, quod non apparet, eximi non potest.*"¹⁴¹

¹⁴¹ "Soms immers blijft dit verborgen wapen steken, en juist door dit, dat het niet duidelijk is, kan het niet worden uitgenomen." Quint. *Inst. Or.* 9.2.75.

Met het oog op dit *telum occultum* wil ik verder doorgaan op de vergelijking van Claudius met Augustus in de *Consolatio*. Deze vergelijking met Augustus komen we ook tegen in relatie tot het concept '*pietas*.'

Pietas is een mechanisme dat door de gehele structuur van de Romeinse maatschappij loopt.¹⁴² Het is een ideaal van wederzijdse verplichting.¹⁴³ Aanvankelijk was *pietas* een religieus concept, dat verwees naar de verplichting tussen de goden en mensen, dat later een systeem werd dat het plichtsgetrouwe gedrag tussen alle mensen van gelijke en (vooral) verschillende sociale ordes in de gehele staat en familie in zich omvatte.¹⁴⁴ In de *Consolatio* wordt er besproken hoe iemand het beste kan handelen na het overlijden van zijn broer en hoe hij het beste zijn verdriet kan verwerken. Ook hierin speelt het begrip *pietas* een belangrijke rol, en wel omdat het om het gedrag van een individu gaat en een individu altijd onderdeel is van een grotere verband van mensen. Dus dient hij een bepaalde gedragscode te hanteren in relatie tot de mensen om hem heen.

Wanneer Seneca praat over de *pietas* die Polybius moet betonen, maakt hij al snel de volgende vergelijking:

*Pietatem tamen tuam nihil aequae lacrimis tam inutilibus abducat, quam si cogitaveris fratribus te tuis exemplo esse debere fortiter hanc fortunae iniuriam sustinendi. Quod duces magni faciunt rebus affectis*¹⁴⁵...

“Maar niets zal jouw *pietas* op gelijke wijze wegleiden van zo nutteloze tranen, dan als je denkt dat je voor jouw broers een voorbeeld moet zijn in het dapper dragen van deze onrechtvaardigheid van de fortuna. Grote leiders doen dit in ellendige zaken...”

De nadruk komt op het woord *pietas*, proleptisch geplaatst in de zin, en de resonantie van de t–klank maakt de nadruk des te sterker. Seneca vergelijkt de *pietas* van Polybius met die van een leider ('*dux*') en gaat de *pietas* die Polybius moet betonen vervolgens verder uitwerken, maar niet voor de volgende opmerking te hebben gemaakt: “*magnam tibi personam hominum*

¹⁴² C. King, The Organization of Roman Religious Belief, *Classical Antiquity*, Volume 22, Number 2, (2003) pp. 301-302.

¹⁴³ C. King, (2003), p. 292.

¹⁴⁴ B.M.C. Breij, *Dilemmas of Pietas in Roman Declamation*, in *Sacred Words: Orality, Literacy and Religion, Orality and Literacy in the Ancient World*, vol. 8, Eds., Lardinois, A.P.M.H., Blok, J.H. & Van der Poel, M.G.M, (Leiden; Boston, 2011), pp. 332-333.

¹⁴⁵ Sen. *Ad Pol.* 5.

*consensus imposuit.*¹⁴⁶” Zoals gezegd, *pietas* was belangrijk in publiek verband, altijd, maar de nadruk die Seneca er hier op legt, lijkt niet zozeer naar een man met een functie als Polybius te verwijzen, maar eerder naar iemand die constant, of ten minste erg vaak, in de publieke aandacht staat. ‘De eenstemmigheid van de mensen’ lijkt ook eerder naar iemand die alleen de touwtjes in handen heeft te verwijzen. “*Observantur oculi tui*¹⁴⁷” zegt heel duidelijk dat iedereen op deze persoon let, dat iedereen hem in de gaten houdt. De vergelijking die eerder met een leider werd gelegd, dringt zich weer op. De uitwerking van de *pietas* voor iemand met een “*magna persona*” is als volgt:

*ne somnum quidem extendere in partem diei licet aut a tumultu rerum in otium ruris quieti confugere aut adsidua laboriosi officii statione fatigatum corpus voluptaria peregrinatione recreare aut spectaculorum varietate animum detinere aut ex tuo arbitrio diem disponere.*¹⁴⁸

“Het is ook niet toegestaan slaap uit te rekken tot in een deel van de dag (1) of weg te vluchten van de drukte van zaken naar de rust van het vredige platteland (2) of het lichaam, afgepeigerd door de ononderbroken bezigheid van zwaar werk, te verkwikken middels een buitenlandreis voor het genot (3) of de geest bezig te houden met een afwisseling van schouwspelen (4) of de dag in te delen naar jouw welgevallen (5).”

Aangezien de leider (van het Romeinse Rijk) in die tijd Claudius is, wordt het interessant om te kijken of we iets van het geschetste gedrag kunnen herkennen in de karakterbeschrijvingen die we van Claudius overhebben. De vijf gedragingen die beschreven worden zijn, op nummer 3 na, duidelijk in het werk van Suetonius terug te lezen. We zullen deze één voor één bekijken:

(1) slaap uit te rekken tot in een deel van de dag:

“...*et quotiens post cibum addormisceret, quod ei fere accidebat.*¹⁴⁹”

“...en altijd wanneer hij na de maaltijd in slaap viel, wat hem bijna altijd gebeurde...”

¹⁴⁶ “De eenstemmigheid van de mensen heeft aan jouw een belangrijke positie toegekend.” Sen. *Ad Pol.* 6.

¹⁴⁷ “Jouw ogen worden geobserveerd.” Sen. *Ad Pol.* 6.

¹⁴⁸ Sen. *Ad Pol.* 6.

¹⁴⁹ Sueton. *Divus Claudius*, 8.

Hoewel Seneca *extendere* in de zin van 'doorslapen' lijkt te gebruiken, wordt ten eerste de gedachte aan overdag slapen opgeroepen, zoals Claudius hier doet (*cibum* hoeft niet noodzakelijkerwijs naar de avondmaaltijd te verwijzen én na de avondmaaltijd is het niet direct gepast om boven op tafel in slaap te vallen). Ten tweede duidt *extendere* ook op 'uitgestrekt liggen' en dat beeld van Claudius zien we hier sowieso terug.

(2) weg te vluchten van de drukte van zaken naar de rust van het vredige platteland:

“ad otium concessit, modo in hortis et suburbana domo, modo in Campaniae secessu delitescens.”¹⁵⁰

“Hij heeft zich teruggetrokken naar niets doen, nu eens in tuinen en zijn woning buiten de stad, dan weer in Campanie zich in teruggetrokkenheid verbergend.”

De overeenkomst is hier overduidelijk. Het gebruik van '*modo... modo...*' duidt op een veelvuldig terugtrekken '*ad otium*' van Claudius. Wel moet gezegd worden dat deze beschrijving komt uit de periode dat Claudius nog geen keizer was, maar de volgende beschrijving zeer zeker wel:

*miseratus est condicionem suam, cui nihil tuti usquam esset, ac diu publico abstinuit.*¹⁵¹

“Hij heeft zich beklagd over zijn toestand, nergens was het voor hem veilig, en zich lange tijd verwijderd gehouden van het publieke leven.”

Waar in de eerste beschrijving *ad otium* duidt op de tegenstelling met publiek leven, wordt het hier ook expliciet genoemd hoe hij zich terugtrok vanwege de druk die meekwam met zijn publieke (keizerlijke) werk.

(4) de geest bezig te houden met een afwisseling van schouwspelen:

“Bestiaris meridianisque adeo delectabatur, ut et prima luce ad spectaculum descenderet et meridie dimisso ad prandium populo persederet.”¹⁵²

¹⁵⁰ Sueton. *Divus Claudius*, 5.

¹⁵¹ Sueton. *Divus Claudius*, 36.

¹⁵² Sueton. *Divus Claudius*, 34.

“Hij genoot zozeer van diereengevechten en middagvoorstellingen, dat hij al bij het eerste licht naar de voorstelling afdaalde en 's middags, als het volk ging eten, bleef zitten.”

Suetonius staat vol van verwijzingen naar Claudius' voorliefde voor volksspelen, ik licht er nog twee uit:

“Circenses frequenter etiam in Vaticano commisit.”¹⁵³

“Hij organiseerde vaak spelen voor de circus, zelfs op de Vaticanus.”

“Gladiatoria munera plurifariam ac multiplicia exhibuit.”¹⁵⁴

“Gladiatorenspelen toonde hij op vele plaatsen en veelvuldig.”

(5) de dag in te delen naar jouw welgevallen:

“Gessit et censuram intermissam diu post Plancum Paulumque censors, sed hanc quoque inaequaliter varioque et animo et eventu.”¹⁵⁵

“En hij heeft het ambt van censor bekleed, lange tijd opgeheven na de censoren Plancus en Paulus, maar ook dit ongelijkmatig en met wisselende instelling en uitvoering.”

Deze laatste opmerking wijst vooral op de werkdag indelen naar eigen welgevallen, i.e. hij voerde een ongelijkmatig beleid. Het eerste citaat bij (4) wijst op het indelen van de ‘gewone’ dag naar zijn eigen welgevallen, omdat hij vanaf het eerste licht tot in de middag continu bij de spelen zat.

Suetonius schreef over Claudius nadat deze al overleden was en zal diengevolge een karakterschets geven die de algemene opinie over Claudius weergaf (alhoewel enigszins gekleurd). We zien in deze karakterschets van een man die geen *pietas* tentoonspreidt erg veel overeenkomsten met het gedrag dat Claudius tentoonspreidde. Door de vergelijking met een *dux* die eerder opgeroepen werd, is het niet onwaarschijnlijk dat deze beschrijving sterk de gedachte aan Claudius oproep voor de lezer van de brief. Daarbij vervolgt hij de bovengenoemde opmerking¹⁵⁶ over het te betonen gedrag in tijden van rouw met “*non poteris*

¹⁵³ Sueton. *Divus Claudius*, 21.

¹⁵⁴ Sueton. *Divus Claudius*, 21.

¹⁵⁵ Sueton. *Divus Claudius*, 16.

¹⁵⁶ “*Pietatem tamen tuam...rebus affectis*”

*autem horum maerori obstare, si tuo indulseris.*¹⁵⁷ Hierdoor komt Claudius als slecht exemplum naar voren, aangezien hij overmatig rouwde vanwege zijn overleden broer Germanicus. Wederom past Seneca *schema* toe om zijn kritiek op een verholen manier toch duidelijk naar voren te brengen. Interessant is, in aansluiting op deze beschrijving van slecht gedrag, dat Seneca in een brief aan Lucilius het volgende zegt “*nihil vero tam damnosum bonis moribus quam in aliquo spectaculo desiderare*¹⁵⁸. Hij heeft als filosoof een zeer duidelijke mening over het bijwonen van spelen. Om dan geen kritiek te moeten lezen in deze beschrijving van *pietas*, en daarmee over het gedrag van Claudius, lijkt mij uiterst onwaarschijnlijk.

Seneca gaat nog een tijd door over het te betonen gedrag en daarop volgen de vleierende woorden over Claudius waarbij de vergelijking met keizer Augustus naar voren komt, die eerder is besproken.¹⁵⁹ Dit is hoogst relevant en sluit uitstekend op elkaar aan, omdat Augustus als hét exemplum van *pietas* gold.¹⁶⁰ We zagen al dat de vergelijking met Augustus voor Claudius negatief uitpakt – hij heeft geen grootse daden zoals Augustus verricht en is niet zo'n goede keizer als Augustus was. Wanneer de vergelijking van hun beider *pietas* zich opdringt, lijkt Seneca verholen een harde klap uit te delen aan Claudius. Het belangrijkste gedrag tot zijn volk voert hij niet goed uit, het gedrag dat de samenleving draaiende houdt. Tegen de leider van een land kan er weinig gezegd worden dat negatiever voor zijn positie als ‘*pater patriae*¹⁶¹’ is.

Binnen de thema's van vleierij en *pietas* kunnen we ontwaren hoe Seneca de positie van Claudius als keizer aan het ondermijnen is. Hij past veelvuldig *schemata* toe om deze kritiek naar voren te brengen en hij vangt zijn hogergeplaatste toehoorder Claudius kundig, terwijl hij ‘*ambiguitate sententiae*¹⁶²’ zorgt dat Claudius geen directe aanstoot kan nemen aan wat er wordt gezegd.

¹⁵⁷ “Niet echter zal je de droefheid van hen (andere mensen) weerstand kunnen bieden, als je hebt gezwolgen in de jouwe.” Sen. *Ad Pol.* 5.

¹⁵⁸ “Niets is zo schadelijk voor goede gewoontes als neerzinken bij een of ander schouwspel.” N.B. *desidere* kan ook duiden op het ‘neerzinken’, i.e. ‘in verval raken’ van *mores*. Sen. *Epistula VII*, 2.

¹⁵⁹ Zie pp. 25-26.

¹⁶⁰ B.M.C. Breij, (2011), pp. 333-334.

¹⁶¹ ‘Vader des vaderlands.’

¹⁶² ‘Door dubbelzinnigheid van betekenis.’

Conclusie

“ἡμεῖς δὲ φάμεν ὅτι τοσοῦτον ἀπέχει ὀρθῶς λέγειν ὁ λέγων μὴ εἶναι ἐσχηματισμένους λόγους ὥστε τὸναντίον οὐδεὶς λόγος ἀσχημάτιστος οὐδὲ ἀπλοῦς λόγος οὐδεὶς.¹⁶³”

“Maar wij zeggen dat hij zich zo ver verwijdert van juist spreken, die zegt dat er geen woorden zijn die een schijn hebben aangenomen, dat in tegenstelling geen enkel woord zonder schijn is, geen enkel woord ondubbelzinnig is.”

Hoewel deze opmerking wellicht enigszins overtrokken is, is de opvatting dat achter woorden meer schuil kan gaan dan op eerste gezicht te lezen valt een belangrijk aspect van mijn aanpak in het analyseren van de *Consolatio*. In de retoriek mogen we verwachten dat achter veel opmerkingen een andere betekenis verborgen ligt, die erop wacht door de lezer ontdekt te worden. Dit is integraal onderdeel van de retoriek uit de Griekse en Romeinse cultuur. In mijn analyse ben ik op zoek gegaan naar de verborgen betekenis achter Seneca's brief aan Polybius en heb ik de volgende dingen ontdekt:

Seneca heeft als stoïcijn een duidelijk mening over hoe een goed man zou moeten leven. De vluchtige materiële zaken hebben geen waarde, het zijn de ernstige zaken in het leven die we moeten overdenken om een goed leven te leiden. Het verschil tussen *hilaritas* en *gaudium* is in dit verband al besproken. De discrepantie tussen de pretentie van een welvarend leven en de werkelijkheid, tussen enerzijds het vluchtig materieel genot (*hilaritas*) en anderzijds echte vreugde (*gaudium*) door een serieuze filosofische houding is waar de stoïcijn om lacht, i.e. wat hij bekritiseert.

Seneca begint de *Consolatio* met te zeggen dat alles uiteindelijk resulteert in de dood. Wat een mens ook vergaart in zijn leven, uiteindelijk heeft het geen waarde en is het net zo vergankelijk als hijzelf; wat iemand ook presteert in zijn leven, dit is slechts tot tijdelijk genot en zal met het verstrijken van de tijd net zo vergankelijk blijken als al het andere. De uitzondering hierop is een geschrift nalaten dat ware genialiteit in zich draagt. Dat Claudius geen genie is en een gering geschiedwerk heeft geschreven, hebben we al terug kunnen lezen in de woorden van Seneca en zodoende kan Claudius ook geen aanspraak maken op deze uitzonderingsregel. Het indrukwekkende bouwprogramma dat Claudius heeft voltooid wordt in

¹⁶³ Pseudo-Dionysius van Halicarnassus, *Ars Rhetorica*, 9.1. Via Ahl, (1984), p. 196.

dit kader ook met de grond gelijk gemaakt door Seneca, wanneer hij omschrijft dat zodanige werken *'intereunt'*.¹⁶⁴

In meerdere passages waar Seneca over Claudius spreekt, verbindt hij de notie van de dood aan zijn woorden. Hij benadrukt hiermee continu dat sterfelijkheid bij al het levende hoort en zal hier Claudius mee op zijn eigen sterfelijkheid gewezen hebben. Evenwel refereert hij enkele keren aan de goddelijkheid van de keizer, - dit is de vleierij die Seneca gebruikt om Claudius 'gevangen te nemen'- maar deze goddelijkheid van de keizer werd door de andere lezers van Claudius' tijd gezien als de belachelijke goddelijke pretentie die de keizer had. De *'lex mortalitatis'*¹⁶⁵ heeft alle grote leiders en koningen vóór hem een levenseinde gegeven. Aan sterfelijkheid valt niet te tornen.

Dit komt doordat iedereen en alles speelbal van het lot is. Het leven is een lening en het lot kan op elk moment dat het verkiest weer opeisen wat het te leen gegeven heeft. De zaken waar Claudius denkt trots op te kunnen zijn en waaraan hij zijn waardigheid en onsterfelijkheid denkt te kunnen ontleen, zijn zaken waar Seneca om lacht. Omdat hij ziet dat ze geen werkelijke waarde hebben.

Seneca lijkt meerdere eigenschappen van Claudius te bekritisieren. Hij portretteert Claudius als iemand die zich met nutteloze zaken bezighoudt. Claudius' geschiedwerk de *Carchedoniaca* wordt hiervoor als opstap gebruikt. Deze kan, wanneer er later in de *Consolatio* aan Augustus' *Res Gestae* refereert wordt, ook gezien worden als onderdeel van een vergelijking met Augustus die negatief voor Claudius uitpakt. De *Res Gestae* roepen namelijk de grote daden van Augustus in gedachten en we hebben gezien dat Claudius zich niet met deze lijkt te kunnen meten.

Seneca brengt de karaktertrekken- namelijk *'superbae impotentisque arrogantiae'*¹⁶⁶ - van een *rex* in verband met Claudius, een titel die door de gehele geschiedenis voor de Romeinen een zeer negatieve lading heeft. Vervolgens lijkt Seneca in een uitweiding over Polybius' overleden broer te verwijzen naar de moord op Gaius en wel op dusdanige wijze dat er enige verdenking op kan komen over de rol die Claudius hierin gespeeld heeft. De karakterschets gaat over onschuldig zijn en afzien van zelfverrijking en vrij van schande blijven. Door de slechte verhouding tussen Gaius en Claudius zal dit eventuele verdenking alleen maar gevoed hebben. Het beeld van een wrede heerser, die tot alles in staat is voor zelfverrijking, is geschetst.

¹⁶⁴ 'Ten onder gaan.' Sen. *Ad Pol.* 18.

¹⁶⁵ 'De wet van de sterfelijkheid.' Sen. *Ad Pol.* 11.

¹⁶⁶ 'Hoogmoedig en mateloos arrogant.'

De aansporing van Seneca dat Polybius troost kan ontlennen aan het bestaan van Claudius, is eveneens iets dat Seneca steeds weer onderuit haalt. Hij moet het zoeken in de grootsheid en het voorbeeld van Claudius, maar we hebben gezien dat deze telkens door het stof gehaald lijken te worden en van geringe grootte lijken te zijn volgens Seneca.

Seneca refereert aan enkele tekortkomingen van Claudius die wij uit de overlevering als bekende gebreken van hem kennen: zijn vergeetachtigheid en verstrooidheid, alsmede zijn slechte spreekvaardigheid. Op de allusie naar zijn slechte spreekvaardigheid volgt een door Seneca in de mond gelegde directe rede van Claudius. Dit resulteert niet in een gepaste troostrede voor Polybius, maar in een verhandeling over grote namen uit de Romeinse geschiedenis die ook een familielid verloren hebben; het resultaat is niet een troostende toespraak van Claudius tot Polybius, wat het eigenlijk zou moeten zijn. Dit lijkt heel bewust door Seneca te zijn gedaan, vooral omdat hij de wijze van de verhandeling sterk doet gelijken op de wijze van de publieke toespraken die Claudius zelf hield. Hiermee toont Seneca 'woordelijk' aan hoe ongeschikt Claudius is in het openbaar spreken en in het bieden van troost. De *Consolatio* eindigt (1)¹⁶⁷ met de boodschap dat een slecht spreker een slechte trooster is (N.B. Deze woorden zijn ook onderdeel van de rede die hij Claudius zelf in de mond plaatst!).

Seneca schrijft wel een troostbrief aan Polybius, maar we kunnen zien dat hij daarbij vaak ook Claudius lijkt aan te spreken. In de *Consolatio* kunnen we impliciete vergelijkingen met zowel Augustus als Gaius ontwaren. Wanneer Seneca het over Claudius heeft, gebruikt hij daarvoor tweemaal het woord *numen*. Dit werd eerder gebruikt als een verwijzing naar keizer Augustus, maar in de periode dat Claudius keizer was, werd deze niet meer voor keizers gebruikt. De connotatie die deze opriep was namelijk niet een die gunstig uitpakte voor de keizers na Augustus, omdat ze de glorie die hem werd toegeschreven nooit hebben kunnen evenaren. Dit wordt door Seneca ook benadrukt, omdat hij de vergelijking met Augustus meermaals aanhaalt. En wel op een manier die impliceert dat Claudius' daden en heerschappij zich nooit zullen kunnen meten met die van zijn illustere voorganger.

Ook wijst Seneca op de *pietas* die een publiek figuur dient te betonen. Hij richt zich tot Polybius, maar, wat - zoals gezegd- vaak schijnt te gebeuren, hij lijkt hierbij ook Claudius aan te spreken. Claudius lijkt niet aan de criteria van *pietas* te voldoen. In de vergelijking met Augustus die vervolgens gemaakt wordt, lijkt Claudius telkens onder te doen voor Augustus. Dit is vooral vanwege het feit dat Augustus geportretteerd werd door de Romeinen als dé

¹⁶⁷ Deze laatste boodschap in de *Consolatio* is onderverdeelt in drie componenten. Ik zal ze alle drie vermelden in de conclusie.

belichaming van *pietas* en hiermee lijkt Seneca aan te tonen dat *pietas* geen onderdeel was van het karakter van Claudius. Tevens kunnen we deze *pietas* relateren aan de verwijzing naar Claudius' overmatige rouwbeklag naar aanleiding van het overlijden van zijn broer Germanicus. Dit bovenmatig rouwen staat tegenover het rouwen dat als *pietas* wordt beschreven. Dit wordt onder de aandacht gebracht door de karakterschets van Gaius die buitensporig rouwde om zijn zus. In de karakterschets wordt ook Gaius' dobbelverslaving vermeld en dit is iets waar Claudius ook om bekend stond. Deze overeenkomst, in combinatie met Claudius' publieke rouwen om Germanicus, roept de vergelijking tussen hen beiden hoogstwaarschijnlijk in de geest. Claudius' voorbeeld volgen, wat Seneca Polybius aanraadt, moet hierdoor ook ironisch opgevat worden.

Daarbij eindigt de *Consolatio* (2) met de beschrijving van iemand die geen troost kan bieden; een man die zich teveel met zijn eigen ellende bezighoudt. Zoals eerder reeds duidelijk werd, kunnen we in deze beschrijving de persoon van Claudius herkennen.

We kunnen ontdekken hoe Seneca zich stiekem beklagt over de situatie (zijn ballingschap) waarin hij verkeert en de status van zijn situatie lijkt niet de verwijzen naar alleen die van deze Romein (Seneca), maar naar alle Romeinen onder Claudius.¹⁶⁸ Hij verpakt zijn boodschap dan wel in lovende woorden, maar verwoordt de lof die hij Claudius toedicht als redder van het volk na Gaius zodanig, dat we vraagtekens mogen zetten bij de oprechtheid hiervan. Frappant detail is dat hij de lof uit paragraaf 14 later, in iets andere bewoordingen, in een lofzang op Nero zal gebruiken (*Apokolokyntosis*), waar Claudius dan 'de Gaius' uit de *Consolatio* zal zijn.

Seneca eindigt de *Consolatio* (3) met een verwijzing naar een breed bekritiseerde (in ieder geval door de senatoriale orde) beslissing van Claudius om een deel van de Galliërs toe te laten tot de senaat. De verwoording '*fremitus barbarorum*¹⁶⁹', toont aan dat Seneca hier ook niet positief tegenover staat. De laatste *res gesta* van Claudius die Seneca aandraagt, is er ook niet een die hem eeuwig voortleven zal brengen, mocht Claudius hier nog enige hoop op koesteren. Of het nou wel of niet te hopen is dat er iemand een *Consolatio ad Claudium* schrijft, is nog maar de vraag...

Over de *Consolatio ad Polybium* van Seneca is geen overdaad aan literatuur te vinden, zowel in de geschriften van de Oudheid als in de contemporaine literatuur. Ik heb in de aanwezige

¹⁶⁸ Sen. *Ad Pol.* 14.

¹⁶⁹ 'Het gemompel van barbaren.' Sen. *Ad Pol.* 18.

literatuur ook geen directe overeenstemming kunnen vinden met mijn visie op de *Consolatio*. Desondanks meen ik dat ik aannemelijk heb weten te maken dat er verholen kritiek te ontdekken valt jegens Claudius. Mochten anderen deze aanpak volgen, verwacht ik dat er op filosofisch en linguïstisch vlak nog veel meer naar boven zou kunnen komen, opgegraven uit de bedekking die Seneca er overheen heeft geplaatst. En als in de *Consolatio ad Polybium*, waar dan misschien allemaal nog meer...?

Bibliografie

Tekstedities

Livius, *History of Rome Vol. I, Liber I*, Ed., R.M. Ogilvie, Oxford, Oxford University Press 1974.

Quintilianus, *Institutio Oratoria, Liber IX*, Ed, D.A. Russell, Harvard: Harvard University Press 2001.

Seneca, *Dialogorum Libri Duodecim, Consolatio ad Polybium*, Ed., L.D. Reynolds, Oxford: Oxford University Press 1977.

Seneca, *Epistulae Morales*, Ed., L.D. Reynolds, Oxford: Oxford University Press 1965.

Seneca, *Naturales Quaestiones Vol. II, Liber IVa*, Ed., T.H. Corcoran, Harvard: Harvard University Press 1972.

Suetonius, *Lives of the Caesars, Vol. II, Divus Claudius*, Ed., J.C. Rolfe, Harvard: Harvard University Press 1979.

Tacitus, *Annals, Liber XIII*, Ed., H. Furneaux, Oxford: Oxford University Press 1961.

Vertalingen

Seneca, G. Binder, *Apokolokyntosis*, (Dusseldorf; Zurich, 1999).

Seneca, V. Hunink, *Leren sterven, Brieven aan Lucilius*, (Amsterdam, 2005).

Seneca, *Moral Essays, Vol. II, de Consolatione ad Polybium*, Ed., J.W. Basore, Harvard, Harvard University Press 1958.

Suetonius, D. Den Hengst, *Keizers van Rome*, (Amsterdam, 2005).

Boeken

Alexander, W.H., *The Tacitean "non liquet" on Seneca* (California, 1952).

Breij, B.M.C., *Dilemmas of Pietas in Roman Declamation*, in *Sacred Words: Orality, Literacy and Religion, Orality and Literacy in the Ancient World*, vol. 8, Eds., Lardinois, A.P.M.H., Blok, J.H. & Van der Poel, M.G.M, (Leiden; Boston, 2011).

Griffin, M.T., *Seneca, a Philosopher in Politics* (Oxford, 1976).

Ker, J., *The Deaths of Seneca* (Oxford, 2009).

Klaassen, Y., *Contested Successions, The Transmission of Imperial Power in Tacitus' Histories and Annals*, (Enschede, 2014).

Kurth, T., *Senecas Trostschrift an Polybius, ein Kommentar*, (Stuttgart, 1994).

Millar, F., *The Emperor in the Roman World*, (New York, 1977).

Momigliano, A., *Claudius, the Emperor and his Achievement* (translated by W.D. Hogarth), (Cambridge, 1961).

Nussbaum, M.C., *Stoic Laughter: Seneca's 'Apocolocyntosis'*, in *Seneca and the Self*, Eds., Bartsch, S. & Wray, D., (Cambridge, 2009).

Rose, H.J., *A Handbook of Latin Literature*, (London, 1991)

Sirks, A.J.B., *Making a Request to the Emperor: Rescripts in the Roman Empire*, in *Administration, Prosopography and Appointment Policies in the Roman Empire*, Ed., de Blois, L., (Amsterdam, 2001).

Sauer, J., *Consolatio ad Polybium*, in *Brill's Companion to Seneca, Philosopher and Dramatist*, Eds., Damschen, G. & Heil, A., (Boston, 2014).

Artikelen

Ahl, F., 'The Art of Safe Criticism in Greece and Rome', *The American Journal of Philology*, Vol. 105, No. 2, (1984).

Fishwick, D., 'Numen Augusti', *Britannia*, Vol. 20 (1989).

Fishwick, D., 'Numen Augustum', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 160 (2007).

Gloyn, L., 'Show Me the Way to Go Home: A Reconsideration of Seneca's *De Consolatione ad Polybium*', *American Journal of Philology*, Vol. 135, No. 3 (2014).

Griffin, M.T., 'Claudius in Tacitus', *The Classical Quarterly*, Vol. 40, No. 2 (1990).

King, C., 'The Organization of Roman Religious Belief', *Classical Antiquity*, Vol. 22, Number 2, (2003).

Levick, B.M., 'Antiquarian or Revolutionary? Claudius Caesar's Conception of His Principate', *The American Journal of Philology*, Vol. 99, No. 1 (1978).

Levick, B.M., 'Julians and Claudians', *Greece & Rome*, Vol. 22, No. 1 (1975).

Osgood, J., 'The Vox and Verba of an Emperor: Claudius, Seneca and Le Prince Ideal', *The Classical Journal*, Vol. 102, No. 4 (2007).

Pelham, H.F., 'The Emperor Claudius and the Chiefs of the Aedui,' *The Classical Review*, Vol. 9, No. 9 (1895).

Thornton, M.K., 'Julio-Claudian Building Programs: Eat, Drink, and Be Merry', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 35, H. 1 (1986).

Williams, W., 'The Libellus Procedure and the Severan Papyri', *The Journal of Roman Studies*, Vol. 64, (1974).